

ВІКТОР ШЕВЧЕНКО

Тричі Перший

ВИДАТНИЙ МОРЕПЛАВЕЦЬ

ТА ГЕОГРАФ

ЮРІЙ ЛИСЯНСЬКИЙ

Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського

Віктор Шевченко

Тричі Перший
ВИДАТНИЙ МОРЕПЛАВЕЦЬ
ТА ГЕОГРАФ
ЮРІЙ ЛИСЯНСЬКИЙ

Ніжин – 2020

Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського

Відповідальний за випуск:

Дудченко Г.М. – директор Ніжинського краєзнавчого музею
імені Івана Спаського

Упорядники видання:

Морозов О.С. – директор Бібліотеки та Музею рідкісної книги
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Криловець М.Г. – доктор педагогічних наук, професор Ніжинського
державного університету імені Миколи Гоголя

Шевченко В.О.

Тричі перший: видатний український мореплавець та географ Юрій
Лисянський. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2020. – 98 с.

Книга, що пропонується до уваги читачів, – це історична розповідь про життя та подорожі першого в історії Російської імперії навколосвітнього мореплавця, українця за походженням, нащадка шляхетної козацької родини з Ніжина, Юрія Федоровича Лисянського (1773-1837). Висвітлено його діяльність як першовідкривача-дослідника, географа, картографа, етнографа. Видання 2-е, виправлене та доповнене. Книга буде корисною для професійних географів, істориків, вчителів, краєзнавців, мандрівників, студентів, учнів та всіх, хто цікавиться історією географічних відкриттів.

Книга друкується з дозволу родини автора, з незначними виправленнями та доповненнями за виданням: Шевченко В.О. Тричі перший (видатний мореплавець та географ Юрій Лисянський). – К.: ДНВП «Картографія», 2003. – 128 с.

*Упорядники висловлюють щире вдячність персонально доньці автора
Ірині Вікторівні Шевченко та керівництву ДНВП «Картографія»
за сприяння у виданні книги.*

ЗМІСТ:

Слово про книгу	5
Передмова до першого видання	8
Від автора	9
Частина 1. Подорожі земні	
1.1. <i>Славне місто Ніжин (1773-1782 рр.)</i>	11
1.2. <i>Санкт-Петербург – Балтійське море (1783-1793 рр.)</i>	15
1.3. <i>Мандрівка за півсвіту (1793-1800 рр.)</i>	18
1.4. <i>Санкт-Петербург – Англія (1800-1803 рр.)</i>	25
1.5. <i>Навколо світу (1803-1806 рр.)</i>	27
1.6. <i>Санкт-Петербург (1807-1837 рр.)</i>	43
Частина 2. Історична доля	
2.1. <i>Особистість: навігатор і джентльмен</i>	47
2.2. <i>Географія: відкриття та закриття</i>	53
2.3. <i>Картографія: виправлені карти</i>	61
2.4. <i>Етнографія: безцінні колекції</i>	68
2.5. <i>Лисянський: ім'я на карті світу</i>	76
2.6. <i>Увічнено у камені: меморіальні і пам'ятні місця, події</i>	80
2.7. <i>Увічнено у слові: спроба створення бібліографії</i>	84
Список джерел	89
Слово про автора	102

Юрій Федорович Лисянський (1773-1837)

Гравюра А.Ухтомського за оригіналом Кардена, 1810-ті рр.

СЛОВО ПРО КНИГУ

Це науково-популярне видання, яке, шановний читачу, зараз тримаєш у руках, вийшло друком уперше у далекому 2003 році. Книга друкувалася невеликим накладом (всього тільки 300 примірників) коштом автора. І практично одразу після виходу книга стала букіністичною рідкістю: окремі її примірники сьогодні можна побачити хіба що у великих бібліотеках України...

З автором книги «Тричі перший» Віктором Олексійовичем Шевченком мені довелося познайомитися невдовзі після виходу книги в бібліотеці Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, де поважний вчений був частим гостем. Тоді він особисто привіз примірник видання з дарчим написом, щоб передати в Музей рідкісної книги університетської книгозбірні. Серед ніжинської «читаючої публіки» одразу пройшла звістка про нове надбання книжкового фонду. Серед прихильників краєзнавчих студій одразу утворилася черга за книгою, адже це було справді перше в Україні видання, присвячене життю та діяльності видатного українського мореплавця, учасника та одного з керівників (разом із Крузенштерном) першої в історії Російської імперії навколосвітньої подорожі, ніжинського козака Юрія Федоровича Лисянського.

Не можна сказати, що про Лисянського в Ніжині не знали. Ще у 1974 році, з нагоди 200-ліття від дня народження та з дозволу «партії та правительства», у Ніжині відкрили Лисянському пам'ятник (до речі, треба сказати, непоганий як для радянської доби), з написом на постаменті українською мовою: *«першопроходцю російської навколосвітньої подорожі від земляків»*. Але усі наші знання про Юрія Лисянського у той час (та й не тільки у Ніжині, але й в Україні взагалі) уклалися у загальну схему статті з «Великої Радянської Енциклопедії»: «російський мореплавець», народився у Ніжині, був сином священика, навчався у Кронштадті, служив на Балтиці, брав участь в «російській навколосвітній експедиції» 1803-1806 рр. під керівництвом Івана Федоровича Крузенштерна («людини та пароплава») як помічник та капітан шлюпу «Нева». Але справжнє повернення Юрія Федоровича Лисянського на батьківщину, в Україну та в Ніжин зокрема, фактично розпочалося тільки у 2003 році після публікації книги В.Шевченка «Тричі перший».

Тоді я теж прочитав цю книжку, у якій автор чи не уперше у вітчизняній біографістиці ушлявленого мандрівника назвав його саме українським мореплавцем, наголосив на козацькому корінні та українському походженні Юрія Федоровича Лисянського. І думати навіть не гадав, що пройде час, і у 2013 році, вже на посаді директора університетської бібліотеки та завідувача Музею рідкісної книги, разом з колегами буду готувати першу в історії Ніжина книжкову

виставку «Мандрівник козацького роду», присвячену 240-річчю від дня народження Юрія Федоровича. Що потім буде тривала праця в архівах з метою довести місцевий (бібліотечний) переказ про те, що примірник книги Лисянського «Путешествие вокруг света» з атласом карт та малюнків, що тепер зберігається в університетській бібліотеці, в Ніжин особисто передав Лисянський (тоді нам справді вдалося розшукати листування мореплавця з дирекцією Ніжинської Гімназії Вищих Наук князя Безбородька і документально підтвердити факт передачі автором двох комплектів двотомника у 1824 та атласу у 1827 роках). Потім буде створення у 2017-му р. «Меморіально-музейної кімнати мореплавця Юрія Лисянського» в Музеї рідкісної книги університету та участь у підготовці до друку в 2019-му першого в Україні видання книги «Юрій Лисянський. Навколосвітня подорож на шлюпі «Нева» (1803-1806)» (Київ, Темпора. Упорядник – А.Санченко). Несподівано для всіх публікація книги ніжинця-навколосвітнього мандрівника стала справжнім відкриттям для українського суспільства. Книга путівних записок Ю.Лисянського одразу стала бестселером та потрапила у категорію найкращих видань року у номінації «подорожні нотатки – репортажі» за версією PEN Ukraine...

За цей час (з 2003 року) довелося опрацювати чимало літератури та архівних джерел, присвячених Юрію Лисянському. І сьогодні впевнено можна сказати: незважаючи на нові архівні знахідки, бурхливий розвиток сучасної української історичної біографістики, краєзнавства та географічної науки, яким вдалося з'ясувати чимало нових фактів біографії мореплавця та обставин його подорожей, книга В.О.Шевченка «Тричі перший» до сьогодні залишається найкращим, що було написано і видано в Україні про Юрія Федоровича Лисянського. Автору вдалося створити не тільки захоплюючий науково-популярний нарис життя та діяльності українського навколосвітнього мореплавця, географа, картографа, етнографа та першовідкривача нових невідомих земель, але й значною мірою упорядкувати та систематизувати важливий фактологічний матеріал, практично невідомий попереднім біографам Лисянського. Особливою глибиною відзначається аналіз картографічної спадщини мореплавця. Прискіпливо з'ясовує автор сучасне місцезберігання унікальних етнографічних колекцій, зібраних Ю.Лисянським під час подорожі 1803-1806 рр. Заслуговує на увагу спроба автора створити першу вичерпну бібліографію праць, присвячених мореплавцю та його навколосвітній подорожі. Розгалужений довідково-бібліографічний апарат надає праці В.О.Шевченка особливого наукового значення, створює важливе підґрунтя для подальших наукових досліджень.

Наприкінці 2019 року міська рада прийняла рішення про передачу на баланс Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського будівлі колишнього відділу Державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині, де свого часу мешкала родина Лисянських, для створення у ній експозиції Меморіального будинку-музею видатного українського мореплавця. Вже розпочалася кропітка дослідницька робота з виявлення нових архівних

документів про козацьке коріння та ніжинський період життя Лисянського, ведеться пошук експонатів для музею, розробляється проектна документація експозиції. Першу чергу музею планується відкрити до ювілейної дати 250-річчя від дня народження Ю.Ф.Лисянського, яка буде відзначатися у квітні 2023 року. А вже на квітень 2020 року заплановано відкриття першої, поки що тимчасової, виставки у меморіальному будиночку мореплавця. З нагоди цієї події і було прийнято рішення про перевидання у Ніжині другого, заново відредагованого та поліграфічно удосконаленого видання книги В.О.Шевченка «Тричі перший». Мета нашого проекту – ще раз привернути увагу громадськості (ніжинської у першу чергу) до постаті нашого видатного земляка-мореплавця Юрія Лисянського. А водночас – й віддати належну шану автору книги, вченому, що зробив важливий внесок у дослідження життя та діяльності першого українського навколосвітнього мандрівника.

Користуючись нагодою висловлюємо щирі вдячність родині В.О.Шевченка, а особливо його доньці Ірині Вікторівні, та керівництву ДНВП «Картографія», де побачив світ перший наклад книги, за сприяння у здійсненні другого видання.

Олександр Морозов,
директор Бібліотеки та Музею рідкісної книги
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя,
член Національної спілки краєзнавців України

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Серед наших співвітчизників знайдеться не так уже й багато відомих мореплавців-дослідників, які увійшли в історію географічних відкриттів. Один з них – допитливий мандрівник Юрій Федорович Лисянський (роки життя 1773-1837), українець, уродженець Ніжина, британський офіцер та капітан російського флоту.

Він по праву є тричі першим: як російський мореплавець, що обігнув Земну кулю (1803-1806); як капітан, який встановив на той час світовий рекорд, подолавши за 140 днів без заходу у порти шлях від Китаю до Англії; як географ, який першим з європейців побачив і описав невідомі землі, зокрема, невеликий острів, який до цього часу носить його ім'я.

Діяльність Ю. Лисянського сприяла формуванню правильних уявлень про поверхню нашої планети, розширенню географічного світогляду взагалі. Книжка, яку він написав про навколосвітню подорож – це захоплюючі нотатки географо-дослідника про природу далеких країн, про народи, які їх заселяють.

Ю. Лисянський не тільки відкрив та майстерно описав невідомі землі, склав повноцінні карти; його заслуга також в уточненні місцеположення окремих географічних об'єктів, «закритті» деяких міфічних островів, які вважались існуючими насправді. Таким чином, Ю. Лисянський – один з небагатьох, кому випала доля брати участь у формуванні реальної географічної картини сучасного світу.

Він зробив дуже багато, як для однієї людини. Незважаючи на це, у наших офіційних енциклопедіях і довідниках про Ю. Лисянського та його життя не можна знайти вичерпної інформації. Тому цілком слушною є пропонування праця – перше розгорнуте дослідження про видатного мореплавця і географа. Воно приурочується до 230-річчя від дня народження Ю. Лисянського та 200-річчя від дня початку першого російського навколосвітнього плавання, у якому він брав активну участь.

Книжка буде цікава для професійних географів, учителів географії, мандрівників, студентів, учнів, закоханих у невідомі світи, для всіх, хто цікавиться історією географічних відкриттів.

Петро Шищенко,
Президент Українського географічного товариства

ВІД АВТОРА

Про першу навколосвітню (російську) подорож 1803-1806 років написано дуже і, навіть, дуже багато – зібрати всі матеріали (хоча б друковані) про цю подію просто-таки неможливо. Список публікацій з цієї теми постійно поповнюється – особливі сплески спостерігаються до ювілеїв подорожі, або до пам'ятних Дат її керівників – І.Ф. Крузенштерна та Ю.Ф. Лисянського. У самому ж змісті можна помітити дві особливості: у російськомовних публікаціях (які значно переважають) роль Ю.Ф. Лисянського здебільшого розглядається у зв'язку з відкриттям та уточненням місцеположення деяких об'єктів та як збирача етнографічних колекцій, військового моряка у складі експедиції І.Ф. Крузенштерна (у кращому випадку – «подорожі Крузенштерна і Лисянського»); в українських публікаціях, які тільки-но почали з'являтися, підкреслюється українське походження мореплавця з дуже нечіткими і загальними фразами щодо його подорожі.

Тим часом, Ю.Ф. Лисянський не тільки першокласний військовий морський офіцер, який доклав значних зусиль для розвитку російського мореплавства. Він – видатна постать в історії географічних відкриттів та історії колонізації колишньої Російської Америки; визнаний дослідник-географ, етнограф, його ім'ям названо більше десяти географічних об'єктів. Пропонована книжка є спробою автора комплексно і повно розглянути життєвий шлях Ю.Ф. Лисянського та його основні здобутки як неординарної особистості, шукача пригод, визначного географа і мореплавця.

Намагаючись, аби праця набула завершеного вигляду і охоплювала, по змозі, усі аспекти діяльності Ю.Ф. Лисянського як дослідника, мені доводилося користуватись порадами і рекомендаціями багатьох фахівців, яким я висловлюю щире подяку.

В першу чергу – краєзнавцям міста Ніжина, які ознайомили мене з усіма наявними матеріалами про мореплавця та показали пам'ятні місця, що з ним пов'язані. Це Микола Григорович Криловець, кандидат педагогічних наук, доцент Ніжинського державного педагогічного університету імені М.В. Гоголя; Іван Петрович Костенко, історик, краєзнавець, співробітник Музею рідкісної книги імені Г.П. Васильківського Ніжинського державного педагогічного університету імені М.В. Гоголя, а також науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею Лілія Михайлівна Руденко.

З розумінням до моєї роботи поставились у Санкт-Петербурзі та допомогли встановити деякі подробиці діяльності Юрія Лисянського, надали змогу особисто відвідати місця, пов'язані з великим мореплавцем. Висловлюю подяку усім; хто надав мені допомогу. Це – Микола Михайлович Лець, виконавчий директор фірми «Chart Pilot»; Лев Васильович Дягілев, капітан далекого плавання; Сергій Анатолійович Корсун, головний спеціаліст відділу етнографії Америки Музею антропології та етнографії ім. Петра Великого (Кунсткамера) Російської Академії наук. Завдяки йому я отримав можливість вивчити долю етнографічних колекцій Ю. Лисянського та особисто побачити деякі рідкісні експонати.

Не можу не висловити особливу подяку знавцеві історії морської картографії, кандидатів географічних наук Антонові Юрійовичу Гордєєву, який надав неоціненну інформацію з особистої бібліотеки, а також висловив зауваження щодо морської термінології, які були враховані.

На щирі слова подяки заслуговує Лариса Олегівна Палієнко – вона виконувала не тільки рутинну технічну роботу, а й здійснювала фахове редагування окремих фрагментів тексту.

Не можу не згадати також Еліс Райзер, співробітницю історичного товариства з острова Кадьяк, яка надіслала цікаві матеріали щодо перебування там Ю. Лисянського.

У пошуку рідкісних картографічних матеріалів та інших видань допомагала мені співробітниця зали картографії Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського Тетяна Іванівна Шовкопляс; у підготовці ілюстрацій до тексту брали участь кандидат географічних Наук Едуард Леонідович Бондаренко та Світлана Володимирівна Дончук, а інформацію у мережі Інтернет допомогала знайти Оксана Михайлівна Шиян – усім їм я висловлюю щирі подяку.

Щиро вдячний я також науковим рецензентам, знавцям історії картографії: завідувачеві кафедри географії України та картографії Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, докторові географічних наук, професорові Ярославу Івановичу Жупанському; директорові Державного науково-виробничого підприємства «Картографія», кандидатів географічних наук Ростиславу Івановичу Соссі, а також фахівцеві з історичної географії доценту Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, кандидатів географічних наук Гуцалу Вікторові Олександровичу.

Намагаючись якомога об'єктивніше висвітлити життя та здобутки великого мореплавця, я спирався насамперед на його власноручні нотатки (*«Путешествіе...»*, 1812 р.), мемуари та деякі офіційні документи того часу, а також фундаментальні дослідження Є.Л. Штейнберга і В.В. Невського.

Ці намагання зумовили форму подачі тексту, а саме: цитати, які, по змозі, наведені в орфографії оригіналу, виділені курсивом; посилання на номер джерела за списком подані у квадратних дужках; примітки і коментарі до окремих фактів та епізодів, які позначені в тексті наскрізною нумерацією, подані у кінці книжки.

Присвячую цю працю моїй дорогій Марії Андріївні Нечай.

Ніжин початку XIX ст. Літографія П.Бореля

ЧАСТИНА 1. ПОДОРОЖІ ЗЕМНІ

1.1. Славне місто Ніжин (1773-1782 рр.)

Сучасне місто Ніжин, у якому проживає 76 тис. мешканців, знаходиться за 150 км. на північний схід від Києва, є центром однойменного адміністративного району Чернігівської області.

Місто відоме ще з часів Київської Русі під назвою Уненіж. Можливих причин виникнення поселення саме у цьому місці декілька: наявність річки Остер, що є природним рубежем у плані військовому та зручним природним шляхом сполучення у плані торговельному. У більш широкому масштабі – це південно-східні рубежі Чернігівського князівства (за переказами, на місці стародавніх руїн у середні віки існувала могутня фортеця), до того ж, це природна межа лісу і лісостепу.

У другій половині XVIII ст. Ніжин – значний політичний, промислово-торговельний та культурний центр Лівобережжя. До 1782 р. – полкове місто Ніжинського полку, пізніше (у зв'язку з адміністративно-територіальною реформою) – повітове місто Чернігівського намісництва. У місті діяло близько десятка ремісничих цехів та цегельних заводів, кілька мануфактур, а також щорічні ярмарки. Ще у 1696 р. відкрито Ніжинську грецьку школу, а у 1762 р. – приватний пансіон для дітей дворян, офіцерів, священників. Діяло також кілька парафіяльних шкіл. На 1780 р. уже були збудовані три собори та шість церков, декілька монастирів.

Незважаючи на перелічені переваги, місто було типовим полковим поселенням з незабрукованими вулицями, одноповерховими садибами і провінційною млявістю. Життя вирувало лише під час ярмарків та недільних богослужінь.

На такому історичному тлі у родині Федора Лисянського, протоієрея церкви Іоанна Богослова, і народився майбутній мореплавець. Це сталося у 1773 році. І якщо суспільний стан його батька достеменно відомий [10], то щодо точної дати народження Юрія донині існують значні розбіжності.

На надгробку великого мореплавця у Санкт-Петербурзі викарбувані такі дати: «2 квітня 1773 р. – 22 лютого 1837 р.», що за новим стилем відповідає 13 квітня 1773 р. – 6 березня 1837 р. Але вже перший біограф, який особисто знав Ю. Лисянського¹, наводить лише дату смерті – 26 лютого 1837 р. (за старим стилем) [9], яка не збігається із зазначеною вище. Можливо, звідси – загальна плутанина. Найавторитетніші українські видання вказують однакові дати: 13.08.1773 – 6.03.1837 (без посилання на календарний стиль) [30] та 2.(13).08.1773 – 22.02.(6.03.).1837 [22]. Вони повторюють дані першоджерел – відомого біографічного довідника [27], який, у свою чергу, цитує фундаментальне видання «*Люди русской науки*» [15]. В обох першоджерелах дати 13.08.1773 – 6.03.1837 подані без посилання на календарний стиль. Найбільш узагальнююче краєзнавче дослідження на теренах України оперує датами: 13 серпня 1773 р. – 26 лютого 1837 р. [10]. У російських довідниках, наприклад, зафіксовані такі дати: 2 лютого 1773 р. – 26 лютого 1837 р. [14], 2(13) серпня 1773 р. – 22 лютого (6 березня) 1837 р. [12] тощо. Найавторитетніший дослідник В.В. Невський укажує 2 серпня 1773 р. та 10 березня 1839 р. [61] (переплутано навіть рік!), а автор найбільш повного життєпису Ю. Лисянського наводить лише дату смерті – 26 лютого 1837 р. [11] і т.д., і т.п.!

З цього приводу існує цікава версія, яку висловила співробітниця Ніжинського краєзнавчого музею Л.М. Руденко. На підставі того, що в церковних книгах м. Ніжина не знайдено запису про народження Юрія Лисянського, цілком логічно припустити, що він народився в одному з маєтків численних родичів і був записаний у місцевій церкві², звідси й загальна плутанина.

У перелічених вище датах народження мореплавця найчастіше повторюються початок квітня та початок серпня. Квітневий день народження видається більш вірогідним, якщо це пов'язувати з церковним календарем і статусом його родини. День Юрія припадає на весняні місяці (6 березня, 30 квітня, 6 травня). Цьому не суперечать обставини подальшого вступу Юрія до Морського шляхетного корпусу.

¹ Автором першої біографії Юрія Лисянського, опублікованої в журналі «Морской сборник» 1894, Том ССLVIХ, № 1), був історик російського флоту Олександр Лер. – **Ред.**

² Наприклад, на 1800 р. відомі маєтки бунчукового товариша Семена Лисянського і колезького асесора Никифора Лисянського в околицях містечка Сосниці Чернігівської губернії (Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наук, думка, 1997. – С. 234).

Церква Іоанна Богослова у Ніжині

Зарахування до цього закладу здійснювалось у березні 1783 р., отже серпневий день народження не дуже пасував Юрієві – тоді йому ще не виповнилося б 10 років, а квітнева дата дуже влаштовувала, отож і могла бути приписана. На користь цієї версії свідчить той факт, що біографи, подаючи епізоди перебування Ю. Лисянського в корпусі, підкреслюють його юний вік.

Штучно заплутаним є питання дворянського походження Ю. Лисянського. У найповнішій краєзнавчій публікації [10] це питання вирішене таким чином: автор єдиного біографічного дослідження Є.Л. Штейнберг вказує, що батько Ю. Лисянського Федір походив із небагатих дворян [11], що зафіксовано в послужному списку

Юрія та в інших подібних службових документах, які зберігаються в архівах. Тимчасом як архівні документи стверджують, що Федір Лисянський був священником, отже, за тогочасними законами, його діти ніби-то не мали права навчатись у привілейованому Морському шляхетному корпусі. З цього, за словами автора публікації, випливає, що *«Федору Лисянському було дуже непросто влаштувати дітей до навчання»* [10, с. 17], і якби не протекція земляків (посилання на Є.Л. Штейнберга), Ю. Лисянський не потрапив би до корпусу. Тільки *«у 1827 році йому було даровано «Дворянську грамоту» від Санкт-Петербурзької губернії і нагороджено «Гербом роду Лисянських»* [10, с. 22].

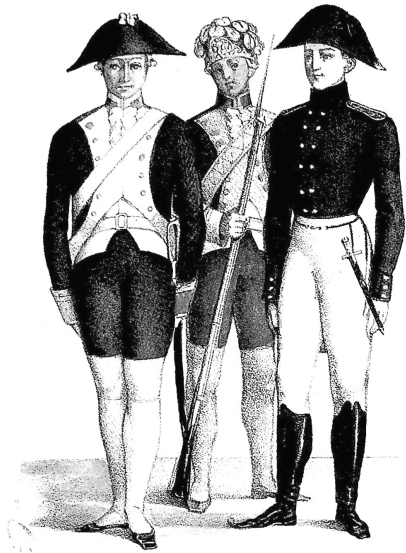
Піддаючи аналізу наведені вище міркування, не можна позбутися певних сумнівів щодо недворянського походження священника Федора Лисянського. Адже вступ до Морського шляхетного корпусу строго регламентувався і супроводжувався поданням офіційно засвідчених документів про дворянське походження тощо. І хто б наважився узяти на себе відповідальність прийняти до корпусу Ю. Лисянського та його брата без таких документів? А впливові земляки, які згадуються в біографіях, лише прискорили справу, бо охочих вступити до елітного закладу було чимало.

Батько Юрія – Федір Герасимович – походив із старовинного роду, дворянство якому було надане ще до 1685 року, про що свідчить запис у офіційному довіднику: *«Лисянские. Предки рода Лисянских в древнія и новейшія времена служили Російскому престолу разныя дворянскія службы и жалованы*

были за оныя чинами и другими почестями монарших милостей. Все сіе доказується хранящимся в Герольдіи копіями съ документовъ, свидетельствующими о происхождении рода Лисянскихъ» (Герб. X, 114). [20, с. 360]. Про дворянський стан родичів Федора Герасимовича згадується і в офіційних довідниках по Чернігівщині [26, 28].

Відомо, що прадід Юрія – Єпіфан³ – служив осавулом Ніжинського полку і загинув під час військового походу 1712 р. [17]. З часом маєтки представників роду дрібнішали, і майновий стан Федора Герасимовича нарешті оцінювався як «безпомісний дворянин». Проте, брати Лисянські були досить відомі в Ніжині: Федір Герасимович, закінчивши духовну семінарію, служив протоієреєм церкви Іоанна Богослова; Дем'ян Герасимович був сотником Ніжинського полку, а в 1782 р. «произведенъ в бунчуковые товарищи» [26, с. 319]. За деякими даними у них був ще й брат Іван.

Цілком логічно, що після вступу Юрія та його брата Ананія до Морського шляхетного корпусу їхній батько домогся поновлення дворянства у 1785 р., про що свідчать відповідні архівні документи, а дворянський герб роду Лисянських було затверджено лише у 1828 р. [61]. Якщо вважати, що йдеться про офіційне поновлення, ця версія найбільше відповідає дійсності, тим більше, що подальший крок – затвердження герба – пов'язаний саме з Юрієм Лисянським, оскільки, згідно з офіційним гербовником 1836 р., на ньому зображено контури острова, який він відкрив.

*Каде́ти та гардема́рин.
Малюнок кін. XVIII ст.*

³ Тут має місце помилка: мова йде про діда мореплавця – Семена Лисянського, полкового осавула, який загинув під час військового походу 1712 року. – *Ред.*

*Італійський палац у Кронштадті. Тут за часів навчання
Ю.Лисянського розташовувався Морський кадетський корпус*

1.2. Санкт-Петербург – Балтійське море (1783-1793 рр.)

Юрій Лисянський прибув до Санкт-Петербурга у березні 1783 р. разом із батьком та старшим братом Ананієм (ще один брат – Іван – залишився у Ніжині)⁴. Федір Лисянський мав твердий намір прилаштувати обох до найпрестижнішого на той час навчального закладу – Морського шляхетного корпусу, який був розташований у Кронштадті, в Італійському палаці⁵. Корпус був закритим упривілейованим навчальним закладом, у якому навчалися лише діти дворян, та й це ще не давало гарантії на зарахування. Тому Федір Лисянський звернувся по протекцію до впливових земляків. Такими були П.В. Завадовський та полковник О.А. Безбородько⁶, які влаштували аудієнцію з

⁴ Брат Іван був старший за Юрія приблизно на 10 років. У віці 40 років він служив священником у с. Махнівці Борзнянського повіту, а в 1804 р. замінив батька у ніжинській церкві Іоанна Богослова [38].

⁵ Діяльність цього навчального закладу започатковано у 1701 р. указом Петра I про заснування Навігацької школи у Москві. Коли у 1716 р. була створена Морська академія у Петербурзі, яка спочатку містилася у будинку Кікіна поряд з Адміралтейством, туди були переведені вихованці старших класів цієї школи. У 1752 р. на базі академії створено Морський шляхетний корпус, який був у будинку Мініха на Васильєвському острові. Згодом цей заклад переведено у Кронштадт (з 1771 по 1798 рр.), а потім (1798 р.) – у спеціально збудований архітектором Ф.І. Волковим будинок у Санкт-Петербурзі. Там він знаходиться і досі (набережна лейтенанта Шмідта, 17). У 1802 р. Морський шляхетний корпус перейменовано на Морський кадетський корпус, потім – на Вище військово-морське училище ім. М.В. Фрунзе. Нині – Морський корпус Петра Великого

⁶ Безбородько Олександр Андрійович (1746–1799 рр.), отримав освіту у Київській духовній академії. Служив бунчуковим товаришем у Ніжинському полку, брав участь у поході 1769 р. під час російсько-турецької війни, з 1774 р. – полковник Київського Малоросійського полку, з 1775 р. – у канцелярії Катерини II, згодом – її особистий секретар, член іноземної колегії, дипломат, дуже

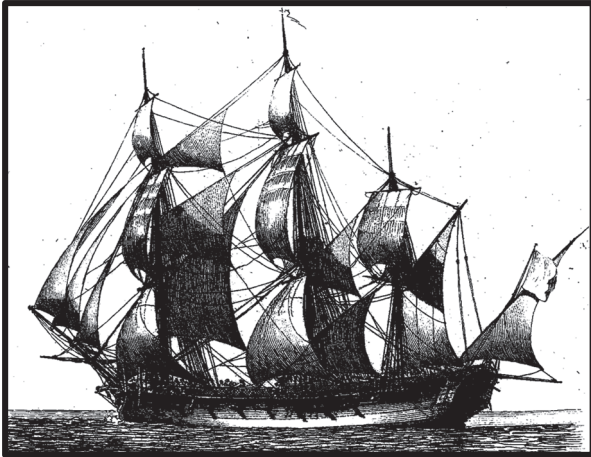
директором корпусу адміралом М.Г. Голеніщевим-Кутузовим. Як би там не було, Ананій та Юрій Лисянські були зараховані кадетами⁷.

Шестирічне навчання поділялося на два курси – кадетський та гардемаринський. Кадети вивчали арифметику, геометрію, географію, історію, французьку мову. Ті самі дисципліни гардемарини вивчали більш поглиблено, окрім того – російську мову, астрономію, геодезію, гідрографію, навігацію, будівництво кораблів тощо. Визнаним на той час фахівцем, який викладав практичну геометрію (тобто геодезію та способи топографічної зйомки), був С.К. Котельников, автор відомої книжки *«Молодой геодет или первые основания геодезии»* (СПб., 1766). Найголовніші науки – навігацію та астрономію викладав прем'єр-майор (згодом цей чин замінено на підполковника) професор М.Г. Курганов, автор декількох книжок, зокрема, це *«Генеральная геометрия»* (СПб., 1765). Зберігся дружній шарж на Курганова з написом: *«Навигатор, обсерватор, астроном, морской ходитель, корабельный водитель, небесных звезд сочинитель»* [17, між стор. 96 та 97]⁸. Великою популярністю не тільки у вихованців, але й серед освічених людей користувався виданий у 1777 р. *«Письмовник»* М.Г. Курганова, який до 1837 р. витримав 10 видань (повна назва *«Книга-Письмовник, содержащий в себе науку российского языка, со многим присовокуплением разного учебного и полезно-забавного вещесловия»*). М.Г. Курганов справив значний вплив на формування світогляду Юрія, заохочував його до навчання, приносив книжки із власної бібліотеки. Юрій відзначався працьовитістю, отримуючи заохочення за успіхи у навчанні. Через три роки перебування у корпусі, у березні 1786 року він був переведений у гардемарини. У літні місяці 1784 та 1785 рр. Ю. Лисянський проходив так звані *«шлюпкові заняття»* – разом з іншими кадетами вчився веслувати на невеличких кораблях у кронштадських бухтах. У 1786 р., уже гардемаринном, здійснив плавання у водах Фінської затоки на навчальному кораблі «Брячеслав» (командир – капітан-лейтенант Лотирьов), де вчився ставити вітрила під наглядом офіцерів, прибирав палубу, чергував біля помпи для відкачування води – тобто засвоював морську науку. Маршрут «Брячеслава» сягнув острова Гогланд (нині належить Російській

впливова особа. Його брат і спадкоємець Ілля Андрійович (1756–1815 рр.) виділив гроші на заснування Ніжинського ліцею – *«...первого высшего училища в Малороссии, открытия которого (1820) Б., впрочем, не дождался»* (Энциклопедический словарь т-ва «Бр. А. и И. Гранат и К°», седьмое, совершенно переработанное издание. Том пятый, с. 144-145).

⁷ Ананій Федорович Лисянський закінчив Морський шляхетний корпус у 1787 році, служив у флоті, ходив Балтійським та Білим морями. Дружив з Юрієм, вони жили на одній квартирі. Наприкінці службової діяльності отримав чин 4-го класу, працював управителем Балтійського округу корабельного лісу у м. Лодейне Поле Олонецької губернії (на східному березі Ладозького озера, нині – околиці Санкт-Петербурга), помер у 1839 році.

⁸ Як свідчить відомий історик геодезії Г. Тетерін, саме у Морському кадетському корпусі була найкраща на той час у Росії підготовка з практичної геометрії (геодезії), завдяки таким викладачам, як Семен Кирилович Котельников та Микола Гаврилович Курганов. (Г.Н. Тетерин. История геодезии с древнейших времен. – Новосибирск: СГГА, 2001. – 432 с.).

Фрегат кінця XVIII ст. Старовинна гравюра

Федерації), далі – Ревеля (нині Таллінн), де екіпаж мав змогу зійти на берег та оглянути місто. На завершення плавання гардемарини пройшли артиле-рійську підготовку [17].

Влітку 1787 р. Ю. Лисянський, як практикант, здійснив своє перше далеке плавання на фрегаті «Мстиславець» (капітан Хрущов) від Кронштадту до Англії, виконуючи при цьому роботу старшого гардемарина – стояв вахти біля головного компаса,

визначав координати та швидкість корабля, спостерігав за береговими орієнтирами тощо. У цьому плаванні він потоваришував з І. Крузенштерном, який разом з іншими практикантами був його сусідом по каюті. У характеристиці Ю. Лисянського після закінчення практики зазначено: *«Поведення хорошого, в теорії в плоскій навігації был прилежен»* [157].

Наступного 1788 р., 1 травня, у зв'язку з початком війни зі Швецією, відбувся прискорений випуск гардемаринів Корпусу *«за мичманов»* [8].

Ю. Лисянський отримав призначення на 38-гарматний фрегат «Подраджислав» під командуванням Федора Ломена, якого наприкінці липня 1788 р. змінив капітан-лейтенант К.І. Гревенс⁹. Військові дії проти шведського флоту розгортались у водах Фінської затоки¹⁰. Уже 6 липня 1788 р. «Подраджислав» брав участь у знаменитій баталії біля південного узбережжя острова Гогланд, а зимові місяці перебував у порту Ревеля. Тут у березні 1789 р. Ю. Лисянський отримав чин мічмана. З початком навігації 1789 р. бойові дії відновилися і охопили вже все Балтійське море. «Подраджислав» патрулював від Ревеля до острова Еланд (південь східних берегів Швеції), а також у районі острова Борнгольм (нині належить Данії), а 26 липня брав участь у бою біля острова Еланд¹¹. На зимівлю «Подраджислав» знову зайшов у Ревель. А на початку травня 1790 р. відбулася важлива битва зі шведським флотом

⁹ Карл Ілліч Гревенс планувався командиром корабля «Смелый» у складі навколосвітньої експедиції під загальним командуванням Г.І. Муловського, яка не відбулася через початок війни зі Швецією.

¹⁰ Російський флот під час цієї кампанії складався із 17 бойових кораблів під командуванням Самуїла Карловича Грейга, який помер 15 жовтня (за ст. стилем) 1788 року. Замість нього було призначено адмірала Василя Яковича Чичагова.

¹¹ Під час цього бою загинув Григорій Іванович Муловський, якого було призначено начальником першого навколосвітнього плавання (див. примітку 9).

безпосередньо на рейді Ревеля. У липні уже разом з новим командувачем «Подраджислава», капітаном 2-го рангу Шевінгом, мічман Лисянський витримав бій біля острова Сескарі (нині належить Російській Федерації).

Війна тривала, і Юрій Лисянський направляється на корабель «Емгейтен» під командуванням капітана Ломена, який у липні брав участь у бою під Выборгом [8]. На початку серпня 1790 р. було підписано угоду про припинення військових дій, але напруження ще відчувалось. У 1792 р. Ю. Лисянський на транспортному кораблі «Емануїл» під командуванням лейтенанта Єндогурова здійснив рейс Кронштадт – Рига – Кронштадт. На початку 1793 р. він отримав чин лейтенанта і дістав призначення на фрегат «Слава» під командуванням капітан-лейтенанта Смирнова¹². У цей час сталася визначна подія у житті молодого лейтенанта – йому сповнилося 20 років. У складі групи офіцерів він отримав відрядження на стажування до британського флоту. Практику стажування запровадив Петро I, і за часів Ю. Лисянського вона набула актуальності: у Росії та Англії з'явився спільний ворог – революційна Франція. Метою стажування було набуття бойового та навігаційного досвіду в умовах тривалих морських експедицій.

Отримавши таку звістку, Юрій одразу ж написав листа на батьківщину (20 жовтня 1793 р.): *«Любезный батюшка. Ее Императорскому Величеству угодно было указать избрать шестнадцать достойных морских офицеров для служения волонтерами на англиском флоте. Почтенный мой начальник, адмирал Александр Иванович Круз, назначил меня в число оных, а потому спешу известить Вас о сем счастливом событии. Нам приказано отправиться в Англию в самоскорейшем времени, следовательно я из России к Вам писать не буду более, а прошу пожелать мне, при благословении Вашем, тех успехов, при которых я когда-нибудь мог быть полезным моему отечеству. Прощайте. Ваш сын Юрий Лисянский»* [11, с. 60].

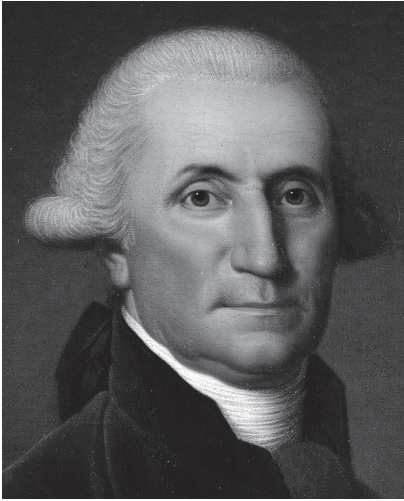
1.3. Мандрівка за півсвіту (1793-1800 рр.)

Корабель «Фанні-оф-Лондон» на чолі з капітаном Стівенсоном і з 16 російськими волонтерами, серед яких був і Ю. Лисянський, вийшов з Гельсінфорсу (нині Гельсінкі) і згодом пришвартувався в англійському порту Гуль (нині Кінгстон-апон-Голл на західному узбережжі Англії), де вони пробули 2 дні. Звідти молоді офіцери диліжансом дісталися до Лондона і були прийняті російським послом графом С. Воронцовим¹³. Очікуючи призначення майже рік, Ю. Лисянський старанно вивчав англійську мову, відвідував оперу, місцеві музеї,

¹² Відомо, що у цей час (1792-1793 рр.) Ю. Лисянський разом із братом Ананієм проживали на квартирі по вул. Галкіній (неподалік від Лисячого Носа) [17].

¹³ Граф Семен Романович Воронцов (1744–1832 рр.) починав свою кар'єру радником посольства у Відні, потім брав участь у війні з турками, у 1776 р. вийшов у відставку в чині генерал-майора. Деякий час – посол у Венеції. У 1785–1806 рр. – російський посол у Лондоні. Дуже уміло відстоював інтереси Росії. Прихильно ставився до Ю. Лисянського, з яким познайомився ще у 1793 р., коли той прибув до Лондона. Листувався з Ю. Лисянським майже до самої смерті.

оглядав визначні місця, а також корабельні. Спочатку він мешкав у Гринвічі, тоді ще околиці Лондона, а згодом переселився в Кембервілл, на протилежному від Вестмінстера березі Темзи (пансіон Сміта). 4 травня 1794 р. Ю. Лисянський разом з І. Крузенштерном, М. Полікутою та І. Салтиковим прибули, згідно з розпорядженням Адміралтейства, у Портсмут для служби в ескадрі під командуванням адмірала Георга Муррея, яка відправлялась до Північної Америки. Тут Юрій піднявся на борт фрегата «Луазо» («L'oiseau»), яким командував капітан Роберт Муррей, брат адмірала (у подальшому – також адмірал). Згодом «Луазо» знявся з якоря і після заходів до Плімута та Фальмута, які розташовані на південному узбережжі Англії, 21 травня 1794 р. вийшов у відкрите море і попрямував на захід. Майже через півтора місяця, пройшовши Атлантику, Ю. Лисянський побачив землю (13 липня 1794 р.). Це був канадський берег. Того часу Англія перебувала у стані війни з Францією, і завданням «Луазо» було патрулювання від Галіфаксу до Чезапіцької затоки з метою загарбання транспортних суден, які йшли під охороною військових кораблів. Французи, у свою чергу, здійснювали напади на англійські колонії, розташовані на узбережжі Північної Америки. На одному з військових французьких кораблів, бригу «Chigatoga», капітуляцію від якого було доручено прийняти Ю. Лисянському, перебував генерал Бельгардо – відомий політичний діяч, полководець, що очолив повстання проти англійців на острові Мартиніка. Про цей епізод Ю. Лисянський занотував у щоденнику: «...О имел счастье послать на фрегат между прочими пленными и генерала Бельгардо, довольно известного своими поступками в Мартинике. Он настоящий арап и командовал там более 10000 черных войск, которые весьма отличились при отражении англичан» [11, с. 75-76]. Після цього «Луазо» разом з іншими кораблями ескадри прибув 22 липня до Галіфакса (нині це порт у Канаді) для ремонту. Звідси «Луазо» кілька разів виходив на патрулювання в Атлантику. На початку січня 1795 р. «Луазо» вийшов з Галіфакса на південь. Після двомісячної варті та заходу в Гемптон-Род (нині – частина порту Норфолк, штат Вірджінія, США), корабель натрапив на сильний шторм. Таким чином «Луазо» зазнав деяких пошкоджень. Тому капітан спрямував корабель для ремонту до Вест-Індії і в середині травня прибув до острова Антигуа, кинувши якор у бухті Фріменс-бей (сучасне місто Сент-Джонс). Перебуваючи протягом місяця на острові, Ю. Лисянський з цікавістю оглядав плантації цукрової тростини, вивчав тропічну рослинність, відмітив значну кількість вітряків, які були пристосовані для потреб цукроваріння, а також занотував спосіб збирання дощової води, вигаданий місцевими жителями [11, с. 77]. У кінці травня 1795 р. «Луазо» прибув до сусіднього острова Невіс, де у Ю. Лисянського почалися прояви жовтої лихоманки, і він близько двох тижнів змушений був провести у ліжку. 12 травня 1795 р. «Луазо» повернувся до своєї бази – Галіфакса. Корабелі потрібен був ремонт, команді – відпочинок. Протягом двох місяців канікул Ю. Лисянський оглядав місцевість, а також проводив час із своїми колегами, тоді ж відбулася зустріч з І. Крузенштерном, який плавав на фрегаті «Тетіс». У кінці липня – знову вихід у море, цього разу до

*Президент США
Джордж Вашингтон*

Бермудських островів, звідки 11 вересня «Луазо» взяв курс на Нью-Йорк. Але на шляху капітан Р. Муррей вирішив, минаючи це місто, дістатися Галіфакса. Прагнучи побачити Сполучені Штати, які тільки-но проголосили незалежність, Ю. Лисянський, отримав відпустку, перейшов на зустрічний американський купецький корабель для того, аби «до будущей весны обозреть некоторую часть Соединенных Штатов, которые по коммерции своей и кораблестроению в столь большую вошли славу» [11, с.80]. Для цього він отримав від деяких колег-офіцерів рекомендаційні листи до їхніх знайомих у Нью-Йорку та Філадельфії.

Одного дощового дня, на початку жовтня 1795 р. Ю. Лисянський прибув до Нью-Йорка. Кілька днів він подорожував околицями цього міста, спостерігаючи сільські пейзажі і відмічаючи у щоденнику родючість землі і спокійне життя її мешканців. Тоді у місті лютувала епідемія чуми, про що Ю. Лисянський записав: «... я приписываю это к великому множеству новоприезжих людей низшего класса, которые, не имея состояния жить порядочно, были принуждены жаться вместе и, стесняясь в небольших хижинах, без чистоты, заразили атмосферу» [11, с.81]. 12 жовтня поштовим диліжансом Юрій вирушив до Філадельфії, тодішньої столиці Сполучених Штатів». ¹⁴ 17 жовтня – він у Філадельфії, де перебував до весни 1796 року. У цьому місті він не відступив від свого правила – вивчати природу, побут, оглядати визначні місця. У листі до брата від 4 листопада він подає опис міста: «Филадельфия, как мной уже упомянуто было, есть столица Пенсильвании; оную также можно назвать и столицей Штатов, ибо президент оных, конгресс и сенат там имеют свое пребывание. Сей город лежит на двух английских милях в длину от Оста к Весту и на одну милю от Норда к Зюйду; его по плану разделяют 24 довольно широкие улицы, пересекающиеся в длину перпендикулярно 7-ю длинными, которые наполнены по большей части весьма хорошими домами. Он лежит на реке Делуаре, около 140 миль от моря и славится морской торговлей, хотя сравнить его не можно с лучшими европейскими городами, ибо и в самой середине найти можно весьма бедные жилища, также в нем находятся довольно число переулков, которые по узкости совершенно чистыми держать невозможно. Кроме кораблей, покрывающих реку, беспрестанно в нем уже цветут и прочие заведения,

¹⁴ У деяких джерелах згадуються містечка, які проїжджав диліжанс (Вуд-Бридж, Принстон, Брістоль, Трептаун, Джорджтаун, Джермантоун), але ідентифікувати їх нині дуже важко.

между коими примечания достойны музеум господина Пиля и публичная библиотека. Сей последней установлению вспомоществовал много славный Франклин, который кроме чрезвычайной учености был весьма деятельным в установлении американской вольности. Мраморная статуя сего великого мужа нашего века поставлена в нише строения и придает оному много красы...» [11, с.85]¹⁵.

І не був би він Ю. Лисянським, якби б не поставив собі за мету зустрітися з ... самим президентом Сполучених Штатів – задля цього він сюди і приїхав. Використовуючи рекомендаційні листи, а також інтерес багатьох можновладців до Росії, Ю. Лисянський поступово познайомився з бізнесовою і політичною елітою міста, зокрема з деякими членами американського конгресу, які й організували зустріч (хоча одного разу Юрій бачив президента здалеку, під час відвідин театру). На одній з вечірок він висловив бажання поспілкуватися з Дж. Вашингтоном і тут же отримав запрошення на бенкет з його участю. Після офіційної церемонії Ю. Лисянський був представлений президентові¹⁶.

Дж. Вашингтон, який уже три роки перебував на посаді Президента Сполучених Штатів Америки, поцікавився у Ю. Лисянського враженнями від побаченого, говорив про інтерес до Росії. Вони разом розмірковували про можливі напрямки співробітництва, а також про Російську Америку. Після зустрічі Юрій писав у листі до брата: *«... президент же Вашингтон обласкал меня таким образом, что я по гроб жизни моей должен ему остаться благодарным и всегда сказать, что не было в свете величье мужа сего. Простота его жизни и благосклонность в обхождении таковы, что в одно мгновение поражают и удивляют чувства»* [11, с.85).

Відпустка добігала кінця, потрібно було повертатися на службу. Юрій Лисянський через Нью-Йорк та Нью-Порт (нині Ньюпорт, штат Род-Айленд), приглядаючись до того, як будуються кораблі, дістався Бостона. Звідти на попутному кораблі влітку 1796 р. повернувся до Галіфакса.

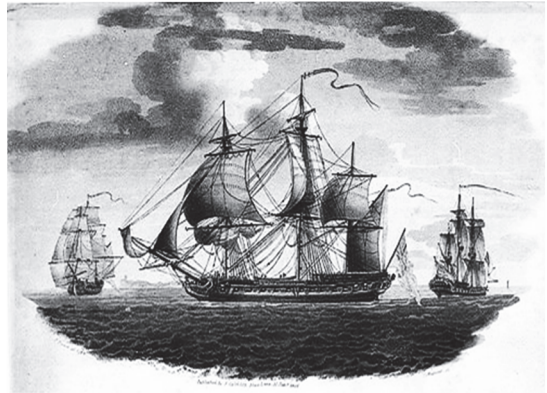
Тут відбулися деякі зміни, й офіцер Лисянський був переведений на фрегат цієї самої ескадри «Топеїз» («Toraze») під командуванням капітана Чорча. Протягом літа «Топеїз» без особливих пригод патрулював уздовж канадського узбережжя, а 28 серпня відбувся бій із французьким фрегатом «Elisabeth», під час якого Ю. Лисянського було поранено (контузія голови). Восени фрегат здійснив плавання до Бермудських островів і повернувся до Галіфакса. Тут Ю. Лисянський зустрівся з однокашниками. Порадившись, офіцери вирішили просити дозволу повернутися до Англії з метою побувати в інших морях. Тим більше, через стан

¹⁵ У примітці до с. 85 праці Є.Л. Штейнберга «Жизнеописание...» [11], звідки узято цитований уривок, дано пояснення: «1) Т.е. Делауэре [Сучасна назва річки Делавер. – В.Ш.]; 2) По всей вероятности, не Пиля, а Пенна (основателя Филадельфии)».

¹⁶ Деякі автори надають романтичного відтінку цій події (хоч інші – зовсім її заперечують). На шляху до Філадельфії у диліжансі Ю. Лисянський познайомився з якоюсь Джессі Поллак. Перебуваючи у Філадельфії, він несподівано зустрів її на одній із вечірок у багатого бізнесмена Анткока, де познайомився з батьком Джессі, який згодом і влаштував зустріч [17, с. 103, 106- 107].

здоров'я до Англії повертався й адмірал Муррей.

У січні 1797 р. флагманський фрегат «Клеопатра» («Cleopatra»), на якому перебували Ю. Лисянський, І. Крузенштерн, М. Баскаков, кинув якор у Лондонському порту. Офіцери звернулися до С.Р. Воронцова з проханням посприяти призначенню на корабель, який відходив до Індії. Поки це питання вирішувалося, Ю. Лисянський не марнував часу.

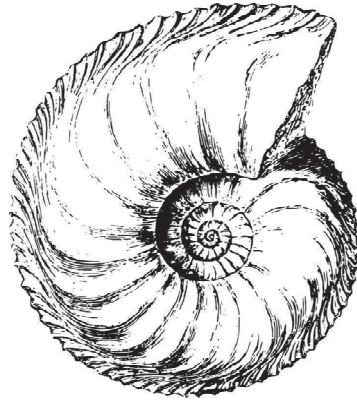
Фрегат «Клеопатра», мал. XVIII ст.

Отримавши повідомлення, що в Англії перебуває ескадра віце-адмірала М.К. Макарова, якого він знав від часів служби у Балтійському морі, молодий офіцер вирушив диліжансом до Чатама, а звідти річкою Мідуей до містечка Ширнесс (яке знаходиться якраз при впадінні Темзи в море, на правому її березі), де особисто привітав славетного адмірала.

Після повернення до Лондона, Ю. Лисянський розповів І. Крузенштернові про випадкову зустріч у диліжансі з подорожнім, яка справила на нього незабутнє враження – він почув розповідь очевидця про діяльність росіян у Північно-Західній Америці. Це було приводом до розмови про можливість побувати там.

На початку березня 1797 р. С.Р. Воронцов, який по службі, а більше із особистої прихильності до розумних і допитливих людей, опікувався долею молодих офіцерів, отримав дозвіл на відрядження усіх трьох на військовий корабель «Резонабл» під командуванням капітана Боелса. У напутньому слові С.Р. Воронцов підкреслював, що найперший обов'язок офіцерів – набувати досвіду і завжди відстоювати інтереси Росії. Вже 16 травня корабель дістався Портсмута. Місія «Резонабла» полягала в охороні каравану суден Ост-Індської компанії. Напередодні плавання, 18 березня, Ю. Лисянський написав листа до брата Ананія, у якому зазначив: *«Мое намерение есть остаться у мыса Доброй Надежды на четыре или пять месяцев, дабы познакомиться с Африкой, а особливо с оконечностью оной, которая весьма нужна для плавающих к востоку оной, я думаю, что через сие не буду в дураках. Письмо, которое у меня находится к адмиралу Прингелю, командующему Мысовской эскадрой, верно подаст мне случай идти далее и далее, но о сем я к Вам писать буду впредь, теперь же прошу Вас переслать мой портрет, посланный с капитаном Стивсеном, к батюшке, который оному будет приятен, не выдавши меня с 1782 года, в случае же смерти старика, пусть брат Иван Федорович его имеет»* [11, с.94].

Капітан доручив офіцерам, окрім службових обов'язків, проводити деякі обчислення довготи, а також метеорологічні спостереження. Ю. Лисянський ретельно поставився до цього доручення. У результаті аналізу отриманих даних він дійшов висновку про недоцільність і застарілість порад відомого капітана Гора (та інших капітанів) щодо оптимального маршруту переходу екваторіальних вод з огляду на переважаючі вітри та можливість виникнення ураганів. Про це він зазначив у щоденнику: *«Сколь я ни уважаю опытности капитана Гора, но согласиться с ним не могу на столь строгое определение... Мне кажется, что мнение перехода через линию [экватора. – В.Ш.] вышеозначенное более утверждено на предрассудках старинной навигации, нежели на опытах»* [11, с.95-96]¹⁷.

Наутилус

Обігнувши з півдня відомий мис Доброї Надії, 4 червня 1797 р. кораблі увійшли в затоку Фолс-Бей і зупинилися в гавані Саймонс-Бей (нині порт Саймонстаун). Тут Ю. Лисянський був представлений командуючому адміралові Принглеві і отримав призначення (разом з М. Баскаковим) на корабель «Септр» («Sceptre») капітана Едвардса. На початку вересня «Септр» вийшов у море і попрямував до острова Святої Єлени, де було помічено французькі кораблі. П'ять тижнів Ю. Лисянський вивчав цей невеликий (усього 300 кв. км), загублений серед океану клаптик землі (кілька років по тому – місце заслання Наполеона). Оглянувши майже незайманий на той час острів і зібравши зразки гірських порід, Ю. Лисянський дійшов висновку щодо його вулканічного походження. «Септр» повернувся в Саймонс-Бей 23 жовтня.

Тривале перебування на півдні Африки, який був ще й жвавим перевалочним пунктом між Європою та Азією, додало Ю. Лисянському нових вражень і знайомств. Він із цікавістю оглядав прилеглі поселення, відвідав Кепштадт (нині Кейптаун), місцеві виноградні плантації, вивчав тамтешнє життя. На кораблі, який повертався з Китаю, він придбав опудала білої папуги та райського птаха, а на місцевих базарах – колекцію з тридцяти чудових південноафриканських мушель. Серед них *«многие замечания стоящие, а особливо белые наутилусы, из коих у меня находятся два,*

¹⁷ Капітан Гор, книжку якого про плавання до Індії вважали класичним посібником для мореплавців, писав, що екватор найкраще долати між 20° та 26° меридіанами на тій підставі, що східніше мореплавцям перешкоджають могутні вітри (торнадо), які дмуть із західного берега Африки. Ю. Лисянський заперечував: *«... корабли часто пересекая линию в 16°-17°, имеют хорошие ветра, а те, которые находятся в 22° штилюют. Что ж касается до торнадо, то надобно быть близко к Африке, а при всем том никогда не пропускать команду как можно суше, ибо з дождями хоть везде повстречаться можно, но там они должны быть вреднее, где солнце низвергает лучи свои почти перпендикулярно»* [11, с.95].

дьюмов десять в поперечнике» [11, с. 100]. У лютому 1798 р. він познайомився з Г. Лебедевим, мандрівним артистом, який разом із трупою дістався Східної Індії, і проживши там тринадцять років, повертався на батьківщину¹⁸. Раніше у Калькутті Г. Лебедев випадково зустрів І. Крузенштерна, який і розповів йому про російських волонтерів на британському флоті, зокрема, про Ю. Лисянського.

Після тривалого перебування на мисі Доброї Надії капітан Едвардс отримав, нарешті, наказ відбути до Індії, де склалася напружена ситуація у відносинах між англійською адміністрацією і місцевою індійською верхівкою (готувалася війна з військом Тіпу Саїда – султана Майсуру, який чинив спротив інтересам Ост-Індської компанії). «Септр» кинув якір у порту Мадраса 7 січня 1799 року. За 10 днів перебування у цьому місті Ю. Лисянський побував із візитами в англійських чиновників і, пам'ятаючи інструкції С.Р. Воронцова, прислухався до політичних розмов і занотовував усе, що стосувалось торгівлі¹⁹. «Септр» вийшов у відкрите море 17 січня і, зробивши коротку зупинку на острові Цейлон, біля Малабарського (західного) берега Індії зустрівся з іншими кораблями ескадри. Звідти вони вирушили до Бомбея. У цьому портовому місті перебував англійський корабель, який готувався здійснити гідрографічну розвідувальну експедицію до берегів Нової Голандії (Австралії). Командуванню ескадри було відомо про вдачу та хист до дослідницької роботи Юрія Лисянського, і адмірал не заперечував проти його участі у цій експедиції. Та доля розпорядилася інакше – він отримав листа від графа С. Воронцова, у якому повідомлялося про присвоєння йому чину капітан-лейтенанта. Посол вимагав також негайного повернення до Росії у зв'язку із погіршенням відносин з Англією. Того самого дня Ю. Лисянський придбав місце на купецькому судні «Лоялісте», що прямувало до Англії.

Окрім пошти до Адміралтейства, яку довірив йому адмірал Рейнір (листи та інші офіційні папери), багаж Ю. Лисянського складала чудова колекція морських мушель, геологічних зразків, окремих речей побуту, зібраних упродовж семи років мандрівок, а також його щоденник. А головне, з чим повертався Лисянський, – його патріотичні переконання, незабутні враження, неперевершений досвід мореплавця, мандрівника та дослідника, а також палке бажання здійснити нові подорожі.

В Англії, куди Ю. Лисянський прибув восени 1799 р., довелося цілу зиму чекати відкриття навігації на Балтійському морі. При першій нагоді Юрій повернувся до Санкт-Петербурга. Це було у травні 1800 року.

¹⁸ Герасим Степанович Лебедев (1749-1817 рр.), російський мандрівник, фундатор індології. У 1785-1797 рр. мандрував Індією. Створив перший індійський театр європейського типу. У 1801 р. видав у Лондоні граматику мови гінді. У 1802 р. повернувся до Росії. Заснував першу в Європі друкарню з бенгальським шрифтом. У 1805 р. видав працю *«Беспристрастное созерцание систем восточной Индии брагменов, священных обрядов их и народных обычаев»*, яка започаткувала російське сходознавство, з часом витримала кілька перевидань європейськими мовами.

¹⁹ Існує версія, що під час одного з візитів до місцевого князя, союзника англійців, Ю. Лисянському було подаровано шаблю [17, с.126-127].

1.4. Санкт-Петербург – Англія (1800-1803 рр.)

Одразу після повернення до Росії (червень 1800 р.), Юрій Лисянський продовжив службу на кораблі «Петр» під командуванням капітана першого рангу Бабаєва, а з наступної навігації отримав призначення на фрегат «Авроїл», але вже капітаном [8].

Узимку 1801-1802 рр. він, перебуваючи у Санкт-Петербурзі, перекладав книжку англійця Джона Клерка «Опыт морской тактики – систематический и исторический с объяснительными гравюрами», яка була видана вже у 1803 р., і отримала схвальні відгуки спеціалістів [11, с. 115-116].

У 1802 р. за поданням С. Воронцова, який, як ніхто інший, знав подробиці служби російських волонтерів у британському флоті, їхню участь у військових діях та їхнє бажання досконально опанувати свою професію, – у тому числі і Ю. Лисянського, було нагороджено орденом св. Георгія четвертого ступеня.

До цього ж часу належить проект про навколосвітню подорож, одним з авторів якого був І. Крузенштерн, хоч ідея такої подорожі виникла ще в першій половині XVIII ст. Ще тоді віце-адмірал М.Ф.Головін відстоював думку про досягнення Камчатки морським шляхом, із подальшим освоєнням Америки. У поданні до імператриці Анни Іоаннівни у жовтні 1732 року на користь своєї думки він наводить такі аргументи: за часом (близько 11 місяців) цей шлях не більш тривалий, аніж суходолом; щорічні спорядження таких експедицій збагачують досвід мореплавців і сприяють підвищенню морського престижу держави.

Друга спроба здійснення цього проекту належить віце-президентові Адміралтейської колегії графові І.Г. Чернишову, який у 1787 р. за свій кошт спорядив експедицію. Вже було підписано указ Імператриці про її початок, призначено командира – така честь випала капітанові першого рангу Г.І. Муловському. Проте, не судилося – почалася війна зі Швецією, під час якої Муловський загинув... Але проект повсякчас жваво обговорювався серед офіцерів флоту, отож його безпосереднім розробником цього разу доля визначила І. Крузенштерна. Поштовхом до реалізації ідеї у нього стало заснування Російсько-Американської компанії (1799 р.), а також особисті висновки щодо зиску торгівлі з Китаєм через море, про що вони неодноразово розмірковували з Ю. Лисянським під час стажування на британському флоті. На той час російські купці, які добували цінне хутро (морського котика, полярної лисиці тощо) зазнавали чималих збитків, доставляючи товар суходолом, часто через посередників, на основний ринок збуту – у Китай, зокрема приморське місто Кантон. Проблема набула гостроти при розширенні сфери діяльності купців – з Азійського материка вони поступово освоїли Північно-Західну Америку. З іншого боку, матеріальне забезпечення Російської Америки здійснювалося через Охотськ, з великими труднощами і втратами. На всю операцію витрачалася іноді до двох років, що призводило до псування товару та непридатності його до вжитку (особливо продовольства).

Проект передбачав спорядження у Кронштадті двох кораблів із вантажем до Північно-Західних американських колоній, які на зворотному шляху змогли би продати хутро у Китаї, придбавши необхідні компанії товари, і з тим повернутись до Росії. Проект став реальним одразу ж після того, як до пайщиків Російсько-Американської компанії було залучено імператора Олександра I. Початкова мета була дещо розширена – експедиції доручалося відправити до Японії російського посла М.П. Резанова для започаткування торговельних відносин, оскільки на той час ця країна залишалась майже невідомою для Європи. Важливими завданнями експедиції були також наукові дослідження: астрономічні вимірювання, відкриття нових земель, океанографічні та картографічні роботи, географічні описи, збирання геологічних і ботанічних колекцій тощо, що було передбачено спеціальними інструкціями.

Свій проект І. Крузенштерн подав до Адміралтейської колегії у 1799 році. Таким чином ідея навколосвітнього плавання підсилувалась комерційною вигодою. Проект доопрацював Гаврило Андрійович Саричев, і в серпні 1802 р. Олександр I схвалив його. Ще раніше, у квітні 1802 р., цар видав указ, згідно з яким *«позволено было морским офицерам, кто пожелает, не выходя из флотской службы, вступить в Российско-Американскую компанию»* [17, с.142]. Цією нагодою відразу скористався Ю. Лисянський і подав відповідний рапорт.

Цілком закономірно, що начальником експедиції було призначено І.Ф. Крузенштерна, до якого на початку серпня 1802 р. звернувся Юрій, перебуваючи на кораблі «Авроїл»: *«По письму твоему сей же час отвечаю. Радуюсь, что ты назначен командиром в столь важную экспедицию. Весьма был бы счастлив, чтобы с тобою вместе служить, но не знаю можно ли»* [8, с.41-12]. Рекомендуючи Ю.Ф. Лисянського командувачем другого експедиційного корабля, І.Ф. Крузенштерн характеризував його як досвідченого і старанного мореплавця, грамотного в усіх відношеннях [110, с.15-16].

Невдовзі, 20 серпня 1802 р. Ю. Лисянський отримав очікуване офіційне призначення, і йому одразу було доручено закупівлю двох кораблів для експедиції. З цією метою наприкінці вересня, разом із представником Російсько-Американської компанії кораблебудівником Разумовим, вони прибули до Гамбурга, але потрібних кораблів тут не знайшли. У Берліні та Гамбурзі Юрій придбав деякі книжки з морехідної астрономії, новітні твори зарубіжних мореплавців. Ю. Лисянський із своїм супутником вирішили їхати до Англії. Там, після тривалих переговорів із власниками корабельних компаній та оглядів суден, їм вдалося, нарешті, придбати за 17 тисяч фунтів стерлінгів два шлюпи «Леандр» і «Темза», які були перейменовані відповідно на «Надежда» та «Нева»²⁰. В Англії Ю. Лисянський придбав також хронометри Арнольда та Петтінгтона [13]. Наприкінці

²⁰ «... за которые заплачено 17000, да за исправление их ещё 5000 фунтов стерлингов; один в 450 т., трехлетний; другой в 370 т., пятнадцатимесячный. Первому дано имя «Надежда», второму – «Нева» [ПО, с.16]. «Надежда» була озброєна 16 гарматами, «Нева» – 14. Під час виходу з Кронштадту на першій було 69 чоловік, на другій – 48 (враховано службовців Російсько-Американської компанії).

травня 1803 р. Ю. Лисянський вирушив з Англії і привів кораблі до Кронштадта. Експедиція якнайшвидше була підготовлена, і 26 липня (7 серпня за новим стилем) 1803 р. обидва кораблі вийшли у море. Заздалегідь Ю. Лисянський отримав від І. Крузенштерна інструкцію про місця зустрічі на випадок розлучення кораблів, виконанням якої за різних причин він інколи нехтував...

1.5. Навколо світу (1803-1806 рр.)

Вийшовши з Кронштадта 26 липня (7 серпня) 1803 р.²¹, кораблі зробили зупинку у Копенгагені, де взяли на борт вантаж для Російської Америки. Ю. Лисянський відвідав Королівську обсерваторію, оглянув астрономічні прилади, звірив корабельні хронометри і вислухав поради директора обсерваторії пана Бугге щодо методів санітарної обробки речей під час експедиції. Відвідав він також державний архів морських карт. Декілька днів кораблі перебували в порту Гельсінкор (Гельсінгер) неподалік від Копенгагена²².

Наступна зупинка – англійський порт Фальмут, куди «Нева» прибула 14 (26) вересня, де зустрілася з «Надеждой» після розлучення під час шторму у протоці Скагеррак. Тут Ю. Лисянський разом з астрономом Горнером та натуралістом Тілезіусом (які приєдналися до експедиції у Копенгагені і перебували на кораблі І. Крузенштерна) здійснив мандрівку до мідних копалень Долкут (біля сусіднього містечка Редруф), і зробив короткий опис копалень та околиць Фальмута.

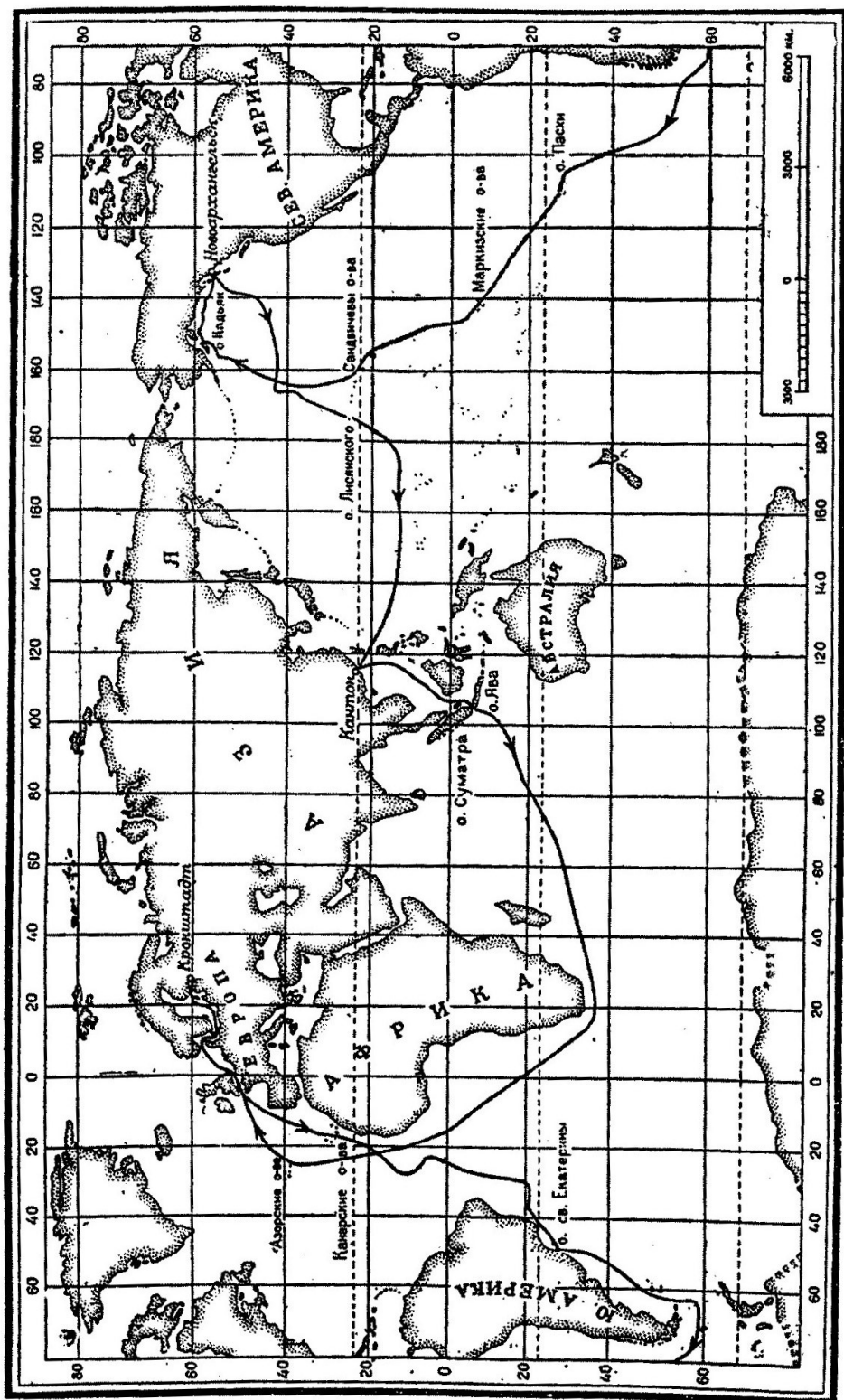
Перебуваючи поблизу берегів Португалії, 10 жовтня мореплавці спостерігали «*весьма удивительное воздушное явление*», що за описом схоже на падіння великого метеорита. Взагалі Ю. Лисянський дуже ретельно фіксував усе побачене, особливо звертав увагу на метеорологічні явища, течії, ознаки близькості землі тощо. Повсякчас він описує птахів та риб, які були звичайними супутниками корабля.

8 (20) жовтня 1803 р. кораблі дісталися найбільшого з Канарських островів – Тенерифе, і увійшли до гавані міста Санта-Крус. Ще на підході Ю. Лисянський зауважив, що вигляд острова з півночі значно відрізняється від його зображення в Англійському Ост-Індському атласі. Він зробив замальовку, яку помістив на складену після повернення експедиції карту світу²³.

²¹ У цьому розділі всі дати наведені за даними «Путешествія ...» Ю. Лисянського, 1812 р. [2а, 26], тобто за старим стилем (у дужках подано дату за новим стилем).

²² Саме в місті Гельсінкор (Гельсінгер або Ельсінор), яке знаходиться на північно-східному узбережжі о. Зеландія (Данія), за переказами поховано головного героя трагедії В. Шекспіра «Гамлет».

²³ Це «Карта Земного Шара» із «Собрания картъ и рисунковъ ...» [3]. Зокрема, «Видъ ост. Тенерифа, когда гора Пик отстоит на Z в 30 миляхъ», уміщений над південною рамкою карти.

Маршрут навколосвітньої подорожі корабля "Нева" під командуванням капітан-лейтенанта Ю. Ф. Лисянського у 1803—1806 рр. (за Н. Думитрашко)

На острові обох капітанів прийняв іспанський губернатор; було поповнено запаси продовольства і води. Ю. Лисянський зробив стислий опис місцевості, а також записав деякі відомості про сусіднє місто Лагона, в якому побував під час стоянки мічман В.М. Берх²⁴. Разом з натуралістами вони відвідали розташований там ботанічний сад. На острові Ю. Лисянський поповнив свою колекцію кількома мушлями, привезеними з Ямайки²⁵, а також зібрав зразки застиглої лави та вулканічної сірки.

Кораблі пересувалися в загальному напрямку на південний захід і згодом увійшли в екваторіальні води. Ю. Лисянський заборонив екіпажеві перебувати під відкритим сонцем, а також наказав видавати лимонний сік. 14 (26) листопада 1803 р. експедиція вперше за всю історію російського флоту перетнула екватор.

Згодом Ю. Лисянський зробив своє перше «закриття» – кілька днів на початку грудня він шукав острів Асенцао, який був позначений на деяких картах (на широті 20°30' пд. ш. і між 30° та 37° зх. д.), але так і не знайшов його. Цей острів, який нібито бачив португальський капітан Мартін Ваза, приблизно 300 років привертав увагу мореплавців. Шукав його, наприклад, і французький мореплавець, капітан Лаперуз у 1785 році. Таким чином, Лисянський остаточно «закрив» цей об'єкт [52, с. 17].

Зустрівшись, обидва кораблі узяли курс на острів Святої Катерини поблизу берегів Бразилії. «Нева» пройшла між островами Гелу та Лавареда (Алваредо) і зупинилася біля міста Ностра-Сенеро-дель-Дестеро, яке розташоване на острові Святої Катерини²⁶. Щодо місцезнаходження острова Лавареда Ю. Лисянський записав: «*На некоторых картах остров сей показан лежащим по ю. Сторону Св. Екатерины; однакож, показание сие несправедливо*» [2а, с.46-47] (насправді він знаходиться північніше).

Перебування на цьому острові затягнулося – необхідно було заладнати одну із щогл «Неви». Використовуючи непередбачену затримку, Ю. Лисянський вивчає острів та прилегле узбережжя материка, складає досить детальний опис природи, побуту, звичаїв населення, подає цікаві відомості про торгівлю, місцеве виробництво, а також про небезпечних отруйних тварин [2а]. З дозволу губернатора астроном Горнер розгорнув обсерваторію на острові Атомірес (48°00' зх. д. та 27°22' пд. ш.), у якій були звірені корабельні хронометри.

25 січня (5 лютого) 1804 р. кораблі увійшли до Тихого океану, обігнувши мис Горн. З цього приводу, підсумовуючи особисті враження, а також аналізуючи досвід інших капітанів, яким не пощастило у цих водах, Ю. Лисянський висловив свою точку зору: біля цього мису можна зіткнутися як із несприятливими, так і з

²⁴ Берх Василь Миколайович (1781-1835 рр.) – згодом відомий військово-морський історик.

²⁵ Він отримав їх у подарунок від дружини бізнесмена Армстронга, який постачав продовольство для експедиції.

²⁶ Острів простягнувся на 30 миль уздовж берега і тоді належав Португалії. Сучасна назва міста Nostra Senora del Destero (у перекладі – Божа Матір Дестеро) – Флоріанополіс, столиця бразильського штату Санта-Катаріна, який з'єднаний з материком мостом, завдовжки 850 м. Ю. Лисянський уклав карту протоки між островом і материком («*Собрание картъ...*» [3]).

нормальними умовами плавання – усе залежить від погоди, а також вправності мореплавця.

Опинившись у Тихому океані, Ю. Лисянський зробив ще два «закриття»: *«На многих английских картах означен небольшо́й остров в Южной широте 56°05' и в Западной долготе 62°; однакож о существовании его в сем месте я сомневаюсь; ибо 26-го февраля находясь в 15 милях от оно́го, я бы мог удобно видеть землю, если бы она существовала: но ни я и никто из находившихся на моём корабле людей ни малейших оных знаков не приметил. Тож самое разуметь можно и об острове Пинис Дюдозе, который положен под 46°37' южной широты и 58°15' западной долготы»* [2а, с.78-79].

Почався жорстокий шторм, і 25 березня (6 квітня) Ю. Лисянський не побачив «Надежду»; капітани кілька днів шукали один одного, і 31 березня (12 квітня), перебуваючи під 39°20' пд. ш. та 98°42' зх. д., капітан «Неви», *«...видя все усилия свои бесполезными, решились идти к острову Св. Пасхи»* [2а, с.79], а відтак вирішив пройти те місце, де капітан Маршанд спостерігав ознаки землі, але *«...признаков земли никаких не видели»* [2а, с.80-81]. У середині квітня 1804 р. корабель досяг острова Пасхи, обігнув його. На острів висадився лейтенант Повалишин, який зібрав відомості про жителів та величезні статуї, що їх можна було розгледіти навіть з палуби. У цей час Ю. Лисянський власноруч визначив координати острова: вони не збігалися з тими, які надав славнозвісний капітан Дж. Кук. Щодо цього Ю. Лисянський досить справедливо зауважив: *«...Небольшая разность в долготах, конечно, никому не покажется важной, что ж касается до ощутительной разности в показании широты, то, наверное, сказать можно, что она произошла от опечатки, а не от погрешности того, который по особенному своему искусству от всех заслужил имя первого мореплавателя»* [2а, с.73]²⁷. Крім уточнення координат, було зроблено опис острова за даними, які зібрав Повалишин²⁸. «Нева» продовжила рух до місця зустрічі – Маркізьких островів. 25 квітня (7 травня) на горизонті з'явився острів Фату-Гіва (найпівденніший з групи), який «Нева» обійшла зі сходу. *«В полдень, находясь на параллели южной оконечности острова Мотане, делал я наблюдения в 10° 00Z. Хотя на картах г. Арсмита остров сей изображен менее острова Фатугу, но в самом деле он вдвое больше оно́го»* [2а, с.101]²⁹. 27 квітня (9 травня) «Нева» підійшла до острова Нука-Гіва, в бухту Тай-о-Гайя, куди згодом прибула «Надежда». Експедиція була

²⁷ Справа в тому, що довгота вимірюється за допомогою точного годинника (хронометра) за часом, який пройшов корабель від нульового (Гринвіцького) меридіану. Д. Кук досяг о. Пасхи під час свого другого плавання (1772-1775 рр.), маючи на борту лише перший варіант хронометра Гаррісона. Дані вимірів Д. Кука – 27°06' пд. ш. та 109°46' зх. д. На кораблі Ю. Лисянського було встановлено три точні хронометри, його результати – 27°09'23" пд. ш. та 109°25'20" зх. д.

²⁸ Карта острова, укладена Ю. Лисянським, увійшла до *«Собрания карт и рисунков...»* [3].

²⁹ Арон Арроусміт (1750–1823 рр.) – відомий географ та картограф, який очолював велике картографічне підприємство у Лондоні. Видав понад 130 атласів і кілька карт, які відрізнялися великою точністю. Ю. Лисянський згадує про карту світу, яка витримала два видання – у 1790 та 1794 роках.

мирно зустрінута тубільцями (серед яких було два європейці) і перебувала тут 9 днів. Протягом цього часу Ю. Лисянський разом з І. Крузенштерном спілкувалися з вождями, поповнювали запаси води, оглядали острів. Юрій склав комплексний опис острова – найбільш повний і детальний порівняно з тими, які залишили інші мореплавці. Він детально описав берегову лінію з погляду підходу кораблів, указуючи місцеві назви об'єктів, виконав топографічну зйомку берегів бухти Тай-о-Гайя, а також сусідньої бухти Жеґауйє, вивчив звичаї та побут тубільців, вирахував їх кількість (близько 4 тисяч), відмітив значну тривалість їх життя. Він уперше описав місцеву рослинність (назву, характеристику, а також спосіб використання: для їжі, для виробництва тканин тощо) – всього 14 видів дерев та інших рослин, у т.ч., наприклад: *«Гое – род полевого картофеля...»*. Першим із європейців він склав також *«Словарь жителей о-ва Нука-Гивы»*, який містить близько 150 слів та коротких виразів з детальним поясненням їхньої вимови³⁰. Ю. Лисянський уточнив місцезнаходження островів (корабель проходив уздовж архіпелагу): між 138°18' та 138°55' зх. д. і 10°30' та 9°25' пд. ш.³¹, уточнив, як уже згадувалося, розміри острова Мотане. Невеличку річку, яка впадає у бухту (губу) Жеґауйє і з якої поповнювали запаси прісної води, Ю. Лисянський назвав «Невка», що відбито на укладеній ним карті³².

Під час перебування на острові Нука-Гіва трапився інцидент, який можливо, вплинув на долю Ю. Лисянського після повернення. І. Крузенштерн заборонив безладний обмін речей із тубільцями, його приклад наслідував і Ю. Лисянський. З цього приводу М. Коробіцин, прикажчик Російсько-Американської компанії, який перебував на «Неві», записав: *«Все почти лучшие вещи присвоены капитаном Лисянским в собственность, а протчим для вымену оных никому, даже и мне, от него не было позволено в таком мнении, что никто на корабле, кроме ево, таким выменом не имеет права пользоваться... Для*

³⁰ «Глава 6. Описание островов Маркезских и Вашингтоновых, а особливо Нука-Гивы» (*«Путешествие...»*, 1812 г., часть I, с. 124–160 [2a]).

³¹ Архіпелаг складається з 11 островів, які простягнуті приблизно на 370 км у напрямку південний схід – північний захід. Ю. Лисянський подає історичну довідку про їх відкриття: чотири південні острови (Фату-Гіва, Мотане, Тоу-Ата, Гоіво-Гоа) відкрив у 1598 р. (за іншими даними – у 1595 р. – В.Ш.) іспанський мореплавець Алваро-Мендано де Найро (о. Футугу відкрив Д. Кук [у 1774 р. – В.Ш.]), який і назвав їх Маркезькими (Маркізькими) (на честь перуанського віце-короля Маркіза Кантьє – В.Ш.). Північні острови архіпелагу (Уа-Боа, Уа-Гуга, Нука-Гіва, Гіау, Футуда) вперше побачив капітан Інгрегем у 1791 р., який на чолі купецького судна рухався з Бостона до Північно-Західної Америки. Він назвав ці острови на честь Дж. Вашингтона. Далі Ю. Лисянський пояснює, що насправді Маркізькі та Вашингтонові острови складають один і той самий архіпелаг, але, оскільки відкриті неодноразово, він сприймає їх як дві групи. У наш час архіпелаг має єдину назву – Маркізькі острови, кожен із островів має подвійну назву (місцеву та європейську), наприклад: Фату-Гіва або Магдалена.

³² «Собрание картъ и рисунковъ...» [3].

Кладовище на острові Нука-Гіва. Праворуч – Юрій Лисянський (?) спілкується з тубільцями. «Атлас Крузенштерна»

приласкання островитян, по требованію г-на Лисянського, отпущено мной для подарков 2 куски суздальской чешуйки, за которые также и островитяне дарили ево разными национальными вещами, которые по жадности ево, Лисянського, присвоены были также в собственность» [11, с. 160]. Можливо, обидва капітани і перебільшили свої повноваження, однак збирання колекцій належало до мети експедиції, тим більше, що етнографічні зразки для Російсько-Американської компанії комерційного інтересу не являли. Проте прикажчики висловили свої скарги Резанову, про що, звичайно, стало відомо і у Санкт-Петербурзі...³³

³³ *Цей епізод стосувався, у принципі, питання розподілу влади в експедиції між її начальником І. Крузенштерном та М. Резановим – представником компанії, яка була по суті власником кораблів. До того ж М. Резанов мав високий сан камергера двора Його Величності та ранг державного посла. Під час сутички, яка виражалась у взаємних різких звинуваченнях у некомпетентності, за версією Є.Л. Штейнберга [11, с. 160-162] Ю. Лисянський та його офіцери тримали сторону І. Крузенштерна. За протилежною версією І. Фірсова [65, с. 284-293; 17, с. 191-194] Лисянський його не підтримав. Відомо, що М. Резанов поквитався з бароном І. Крузенштерном. Коли «Наdejда» прибула в Петропавлівську гавань навесні 1805 р., Резанов письмово сповістив про «бунт» губернатора Камчатки, який почав проводити слідство. Врешті-решт справу було закрито після прилюдного вибачення барона (детально – «Розділ 3. Н.П. Резанов и И.А.Крузенштерн» [68, с. 94-97]). Більш вірогідна, однак, перша версія. Про це свідчать деякі негаразди в долі Ю. Лисянського після повернення до Санкт-Петербурга, а також яскраво виражена (на той час) солідарність між двома капітанами, недавніми бойовими колегами.*

Братське поховання росіян, загиблих при штурмі Архангельської фортеці на о. Баранова у 1804 р.

Після Нука-Гіви кораблі узяли курс на Гавайські (Сандвічеві) острови, і 27 травня (8 червня) на горизонті з'явився найбільший з них – острів Овігі (Гаваї). Тут кораблі розійшлися: «Наdejда» на чолі з І. Крузенштерном попрямувала до Японії та острова Сахаліна, а «Нева» після зупинки – до «Російської Америки».

Тим часом «Нева» кинула якір у затоці Керекекуа острова Овігі. Лисянський швидко налагодив стосунки з місцевою владою, почав вивчати острів і поповнювати свою етнографічну колекцію. Він також склав детальний опис побуту та звичаїв, суспільного устрою тубільців, а також словник, який містить понад двісті слів та виразів³⁴. Відвідав він також бухту Тавароа і оглянув те місце (позначене каменем), де у 1779 р. під час збройної сутички із тубільцями загинув славнозвісний мореплавець Джеймс Кук. На Овігі Лисянський отримав з американського корабля, який повертався з «Російської Америки», звістку про те, що Сіткінська факторія росіян пограбована тубільцями.

На шляху до острова Отувай (Кадаї) Ю. Лисянський мав намір також відвідати острів Оаху (на ньому знаходиться сучасне м. Гонолулу), але його попередили про епідемію якоїсь хвороби. Король острова Отувай на ім'я Томіомі розмовляв англійською. Він приязно поставився до прибулих і звернувся по

³⁴ Цьому присвячені «Глава осьмая. Описание островов Сандвичевых, а особливо острова Овиги...» та «Глава девятая. Царствование Гаммамеи» (ч. I «Путешествія...» 1812 [2а]), карта Сандвічевих островів та малюнки під назвою «Вещи, принадлежащие жителям островов Сандвичевых» в його праці «Собрание картъ и рисунковъ...» [3].

допомогу у війні проти свого сусіда, нападу якого очікував. Отримавши подарунки – «байкове одеяло и многие другие безделицы» (2а, с. 185), король висловив палке бажання одержати російське підданство, але Ю. Лисянський пояснив, що не має таких повноважень³⁵.

«Нева» вийшла у відкрите море 17 (29) червня 1804 р., а вже 1 (12) липня досягла острова Кадьяк біля берегів Аляски (а саме, бухти Святого Павла в Чініатській затоці цього острова), де було розташоване поселення росіян. У ті часи тут мешкало 60-100 росіян, а також деяка кількість тубільців, знаходилися майстерня, комори та адміністративний будинок Російсько-Американської компанії. Після прибуття «Неви» за наказом Ю. Лисянського тут було зведено їбудинок для екіпажу³⁶. Перебуваючи на острові, Ю. Лисянський отримав листа від правителя Російсько-Американської компанії О.А. Баранова, в якому повідомлялося, що на острові Сітка тубільці захопили засновану там у 1800 р. Архангельську фортецю³⁷ і він, Баранов О.А., з усіма наявними силами вже вирушив туди і чекатиме на підтримку. Поки на «Неві» готувалися до нового походу, Юрій Федорович розпорядився, аби штурман Д. Калінін виконував топоіюмку Чініатської затоки (що було продовжено взимку 1804-1805 рр.).

Після виходу з бухти Св. Павла «Нева» за тиждень досягла гавані Крестовської (острів Сітка), на берегах якої знаходилась Архангельська фортеця. Команда Ю. Лисянського прибула саме вчасно. За підтримки корабельних гармат фортеця та майно компанії було повернуто, при цьому загинуло три матроси.

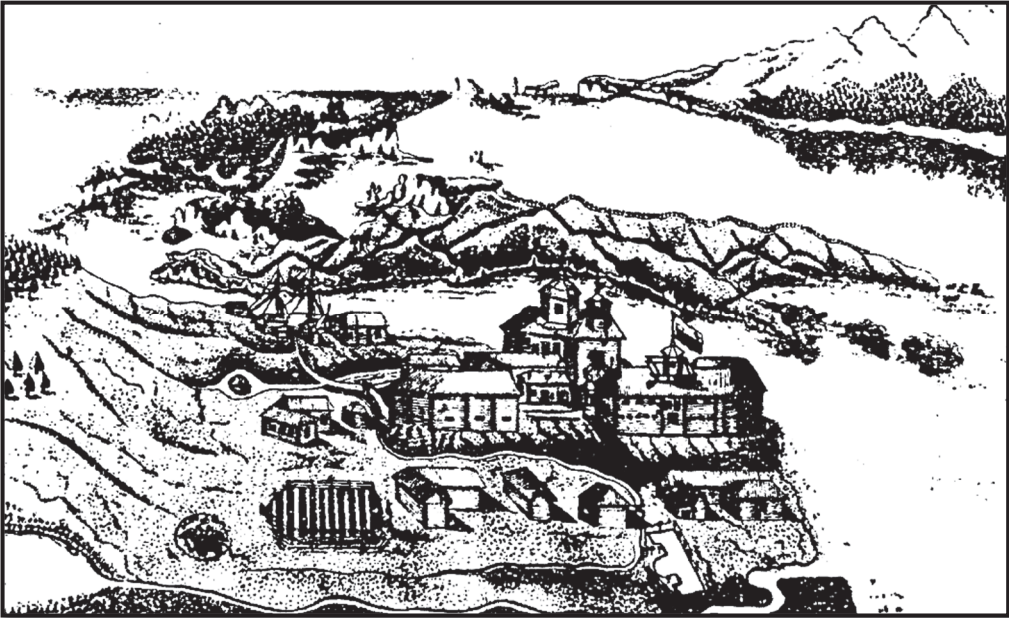
Лисянський встиг описати, замалювати і скласти план цього укріплення³⁸, яке невдовзі після штурму було спалене. Замість нього, на більш зручному місці, за участю команди «Неви» було закладено фортецю Новоархангельськ (нині місто Sitka, штат Аляска, США). Після цього, вийшовши 10 (22) листопада 1804 р. в море, «Нева» повернулася до острова Кадьяк для зимівлі. У зимові та весняні місяці, поки корабель завантажували хутром, Ю. Лисянський вирішив «...осмотреть и описать восточную часть острова Кадьяка» [26, с.39]. Для цього він з початку квітня здійснив 21-денну мандрівку (на байдарках та пішки)

³⁵ Лише у 1816 р., завдяки діям управителя Російсько-Американської компанії Олександра Андрійовича Баранова, король Томіомі прийняв російське підданство і передав у володіння компанії територію, на якій мешкало 400 родин гавайців. На острові були закладені 3 фортеці, над якими майорили російські прапори. Чимало об'єктів було названо по російському. Однак, через рік під тиском американців росіяни змушені були залишити острів [61, с. 158].

³⁶ За матеріалами, надісланими з о. Кадьяк [163], можна встановити, що будинок Лисянського знаходився південніше церкви, на північ від якої були розташовані основні будівлі – адміністративний будинок тощо (див. малюнок на стор. 35).

³⁷ Берег, на якому засновано Архангельську фортецю, вперше побачив Олексій Ілліч Чириков у липні 1741 р., але він не знав, чи це острів (острови), чи материк. Тому до Ю. Лисянського цю місцевість називали умовно «острів Сітка». Ю. Лисянський довів, що це окремих острів і назвав його ім'ям О.А. Баранова. Про навколишні острови (найбільші з них - Чичагова, Круза, Якобі) після уточнення їх обрисів він записав: «*Острова Ситкинские названы мною по имени народа, на оных живущего, который именуется себя ситкаханами или ситкенцами*» [26, с. 141].

³⁸ Аркуш «Рисунок III» «Собрание картъ и рисунковъ...» [3].

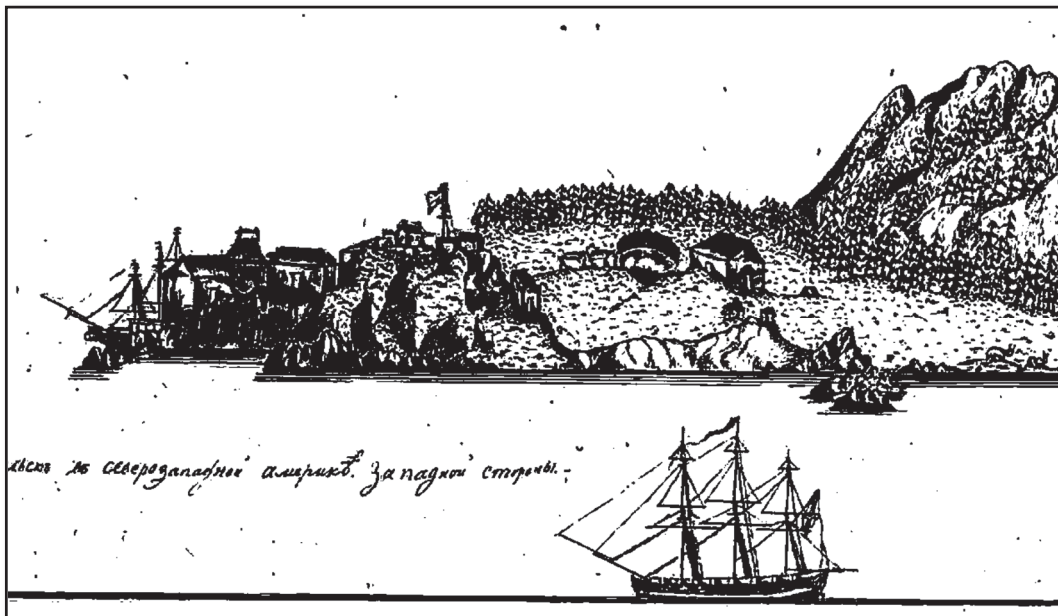

Поселення Павлівської Гавані на о. Кадьяк напередодні перебування там Ю.Ф. Лисянського. Видно місце (за церквою), де у 1804 р. було збудовано за його наказом будинок для екіпажу «Неви» (Н.Н. Болховитинов. Россия открывает Америку, М, 1991)

разом із штурманом Д. Калініним та кількома провідниками, уздовж його південно-східного берега. На першому етапі, вийшовши з гавані Св. Павла через мис Чініатський (2 дні – 75 верст), експедиція досягла Ігатського поселення.

Тут Лисянський довідався про невеличкий острів, який з'явився у 1799 р. завдяки вулканічній діяльності. Далі експедиція відбула у напрямку Кілюдинської затоки, на берегах якої Ю. Лисянський зафіксував гори, «...на коих собирается род чёрного карандаша» [26, с.47], тобто графіту. Він визначив координати родовища: 57°17'43" пн. ш. Далі маршрут пролягав до гавані Трьох Святителів (57°05'59" пн. ш. і 153°14'30" зх. д.) та селища Кіяїк (57°00'52" пн.ш. та 153°15' зх.д.). Після цього, подолавши вузьку протоку, Ю. Лисянський ступив на невеличкий острів Салтгідак (57°00'45" пн. ш. та 153°05'22" зх.д.). Він був першим із європейців, хто побував тут і описав острів (тобто виконав топозіомку). На цьому експедицію було закінчено. Окрім топозіомки берегів, опису природи та побуту тубільців, була зібрана значна етнографічна колекція.

У гавані Св. Павла ще тривали роботи по завантаженню «Неви». Ю. Лисянський долучився до господарської діяльності, обробляючи також зібрані матеріали. *«Между тем штурман Калинин, по моему поручению занимался описанием северной части Кадьяка, которое и совершил с желаемым успехом. Ибо не только достиг Карлуцкого селения, но даже объехал острова Афогннак и Евратичей, сделал несколько астрономических наблюдений в приличных*

Шлюп «Нева» біля берегів Аляски. Малюнок Ю.Лисянського

местах для связи прежних наших описаний» [26, с.62]. На основі цих експедицій було складено карти: затоки Чініатської та гавані Павлівської; гавані Трьох Святителів; острова Кадьяк у цілому, які увійшли до зібрання карт [3].

Свої спостереження Ю. Лисянський узагальнив також у комплексному описі острова Кадьяк. Він детально зупиняється на природних умовах, рослинному та тваринному світі, значну увагу приділяє побуту тубільців. Він наводить дані про їхнє харчування, хвороби, заняття, релігійні звичаї; характеризує житло, одяг; захоплено описує мореплавні навички, високо оцінюючи якість місцевих човнів-байдарок. «Я сам проехал в троелючной с лишком 400 верст, и могу сказать, что не имел у себя никогда лучшего гребного судна» [26, с.97]³⁹. Мандруючи островом, Ю. Лисянський збирав також колекцію місцевих речей. У захваті він записує: «Здесь удалось мне купить множество редкостей, а особливо кукол, вырезанных из моржовой кости» [26, с.47].

Описами і картами не обмежується діяльність мореплавця на цьому острові та в Америці. Досить згадати, що «Нева» перевезла на острів Кадьяк зібрання книжок, карт, творів мистецтва, які згодом було відправлено до центру колонії – Новоархангельська, а ієромонах Гедеон, який перебував на «Неві», навіть залишився в «Російській Америці», аби викладати у щойно заснованій школі [68, с.91-93 та ін.]. Можна стверджувати також, що перебування «Неви» посприяло

³⁹ Детальні креслення байдарок Ю. Лисянський подав на аркуші «Рисунок III», «Собрание картъ и рисунковъ...» [3], а також привіз деякі зразки човнів до Санкт-Петербурга, де вони збереглися до цього часу.

розвиткові господарства місцевих жителів. Якщо перші російські відкривачі Америки завезли деяких свійських тварин (коз, свиней, котів), то Ю. Лисянський, як він сам пише: «Я так же имел удовольствие в бытность мою к вышеказанным родам домашних животных прибавить английскую овцу и русского барана, от коих уже произошёл и плод» [26, с.68].

Завершивши усі справи, 22 червня (3 липня) 1805 р. капітан знову спрямовує «Неву» до острова Сітка (Баранова). Корабель стає на рейді фортеці Новоархангельськ, де Ю. Лисянський перебував до середини серпня. У цей час разом з О.А. Барановим він проводить переговори щодо налагодження стосунків із тубільцями, поповнює запаси для повернення на батьківщину (зокрема, на борт «Неви» потрапили щавель та ягідні соки, як протицинготні засоби). Невтомним помічником у подальших географічних дослідженнях Юрія Федоровича залишається штурман Д. Калінін: «Июля 2-го числа дал я поручение штурману своему Калинину объехать г. Эскомб и отыскать за оною пролив, идущий в гавань Крестовскую, описать его обстоятельно» [26, с. 113]. «Он описал вышеупомянутый пролив, отделил остров, на коем лежит гора Эскомб, и доставил мне случай назвать оный Крузовым в память адмирала Александра Ивановича Круза...» [26, с. 114].

21 липня (2 серпня) Ю. Лисянський здійснює сходження на цю вершину (8000 футів над рівнем моря – за його вимірами, або 2480 м). Гора виявилася вулканом, про що свідчив глибокий кратер, окружністю близько 4-х верст (понад 4 км). «Обходя жерло сие, я написал на бумаге имена всех бывших здесь со мною и положил оную в кувшин, который велел закласть камнем в знак памяти, что прежде нас никто из европейцев не посещал сего места. Труды и терпение наши награждены были особенным удовольствием. Стоя на вершине горы мы видели себя окруженные самыми величественными картинами, каковыми только природа представить может. Бесчисленное множество островов и проливов до входа Креста и самый материк лежащий к северу казался под нашими ногами; горы же, по другую сторону Ситкинского залива, представлялись как бы лежащими на облаках, под нами носившихся» [26, с. 125]. На цій горі він спостерігає висотну поясність у зміні рослинності, збирає колекцію геологічних зразків, вимірює температуру повітря.

На початку серпня 1805 р. Ю. Лисянський здійснює тижневу мандрівку углиб острова Баранова, вивчає гарячі мінеральні джерела – сліди поствулканічної діяльності. Одним із завдань експедиції Ю. Лисянський вбачав уточнення місцеположення та обрисів цього острова і прилеглих островів. Олексій Чириков, який побував тут у 1741 р., пройшов тільки уздовж західного узбережжя, тому залишилося питання, чи це острів (острови), чи частина материка. У 1792 р. у цих місцях побувала експедиція Джорджа Ванкувера, і, пройшовши шляхом Чирикова, назвала ці острови іменем Короля Георга III. Ю. Лисянський виконав ґрунтовне дослідження і основні результати своєї роботи сформулював так: «Нынешние же наши изыскания показывают, что во множестве островов

Зображення о. Когіяк та о. Афогнак на емблемі Історичного товариства о. Когіяк (за матеріалами Еліс Райзер)

Північно-західна Америка, Аляскинська затока

Ситкинських знаходяться чотири головних: Якобів, Крузов, Баранова і Чичагова (останній так названий мною по фамілії покійного адмірала Василя Яковлевича Чичагова, під начальством якого я мав честь служити всю проведшу війну проти шведів)» [26, с.136-137]⁴⁰.

За отриманими матеріалами складено карту Сіткінської затоки з фортецею Новоархангельськ, а також узагальнюючу карту російських володінь в Америці. У комплексному описі островів Сіткінських Ю. Лисянський простежив коротку історію їх відкриття і освоєння, природні умови, побут та звичаї місцевого населення. Цінним є «Краткий словарь языков Севере Западной части Америки с Российским переводом», який включає майже 1,5 тисячі слів та виразів! При цьому значення кожного слова подано на двох діалектах: кадьяцькому та кенайському⁴¹.

Уладнавши усі справи – і комерційні, і дослідницькі – Ю. Лисянський 1 (13) вересня 1805 року спрямував «Неву» до китайського порту Кантон (Гуанчжоу), де було заплановані зустріч із капітаном І. Крузенштерном, а також реалізація товару компанії. Найкоротший шлях туди пролягав строго у південно-західному

⁴⁰ Вказані чотири острови (Сіткінські) належать до архіпелагу Олександра І. Назви, які надав їм Ю. Лисянський, залишаються незмінними донині, бо наступні дослідники пізніше користувалися картами, які він уклав.

⁴¹ Цьому присвячені «Глава пятая. Описание островов Ситкинских» (частина II «Путешествия...» 1812 [2a]), у т.ч. «Краткий словарь языков Севере Западной части Америки с российским переводом», с. 154-207, а також «Рисунок II. Вещи жителей Ситкинских» («Собрание картъ и рисунковъ...») [3].

напрямку. Але Ю. Лисянський обрав більш довгий, але й більш гідний з точки зору дослідника шлях – по невідомих ще акваторіях: «Таким образом я могу осмотреть места, где капитан Портлак в 1786 году поймал тюленя [і бачив інші ознаки суходолу. – В.Ш.]... Кроме сего, может быть случай позволит сделать какое-либо неожиданное открытие; ибо путь нам будет совершенно новый до самых тропиков, или ещё и далее. Желание мое... соответствует данному от графа Румянцева предписанию, в котором сказано, будто бы в древние времена открыт был около 340 немецких миль от Японии и под $37\frac{1}{2}^{\circ}$ N большой богатый остров, населенный и довольно просвещенными людьми; и что он должен находиться между 160° и 180° западной долготы» [26, с. 133-134]⁴².

Отож, Ю. Лисянський не помилюся! Обстеживши невідому до цього акваторію північніше Гавайських островів і не знайшовши «землі Портлака» та іншого великого острова, 4 (16) жовтня він вирішує повертати на захід до Ландрондських (Маріанських) островів, але знову ж таки «не касаюсь пути известных мореходцев» [26, с.214-215].

Згодом з'явилися ознаки близької землі – велика кількість птахів. Це змусило Лисянського прийняти запобіжні заходи – були виставлені додаткові спостерігачі, сам капітан протягом дня не сходив з палуби. Незважаючи на це, ввечері 15 (27) жовтня «корабль вздрогнул сильно» – посеред океану він зупинився на міліні! Наступного дня «как только наступило утро, то в расстоянии одной мили показался небольшой остров на WNW, а прямо по курсу, которым мы шли в вечеру на ZTW, гряда камней...» [26, с.218]. Так було відкрито острів, якому «по настоянию моих подчиненных дал имя Лисянского» [26, с.266]. При цьому міліну біля південно-східного узбережжя острова названо «Невською». 18 (30) жовтня Ю. Лисянський зійшов на берег, зробив загальний його огляд, здійснив зйомку, відзначив, що острів заселяє величезна кількість птахів, тюленів та черепах, а також в одному місці знайшов «десять больших брёвен, из коих одно имело у корня сажень в диаметре и походило на красное дерево, растущее по берегам Колумбии» [26, с.222]. Далі «воткнув шест в землю, сперва я зарыл подле оногo бутылку с письмом о нашем открытии сего острова» [26, с.221]. Він зробив астрономічні спостереження – визначив координати центру острова: $26^{\circ}02'48''$ пн. ш. та $173^{\circ}35'45''$ зх. д.; замальював представників тваринного світу і вирушив далі⁴³. На п'ятий день плавання знову несподіванка – невідомі коралові скелі, які було названо ім'ям І. Крузенштерна ($22^{\circ}15'$ пн. ш. та $175^{\circ}37'$ зх. д.). Обидва об'єкти належать до групи Гавайських островів.

Далі без особливих пригод «Нева» рухалась на захід і 2 (15) листопада 1805 р. промайнула Гринвіцький меридіан, пройшла через Маріанські острови – між

⁴² Капітан Портлак на кораблі «Кінг-Джордж» брав участь у експедиції Джорджа Дікстока (1785-1788 рр.).

⁴³ «Рисунок III», «Собрание картъ и рисунковъ...» [3]. Детально про подальше освоєння о. Лисянського – у розділі 2.2.

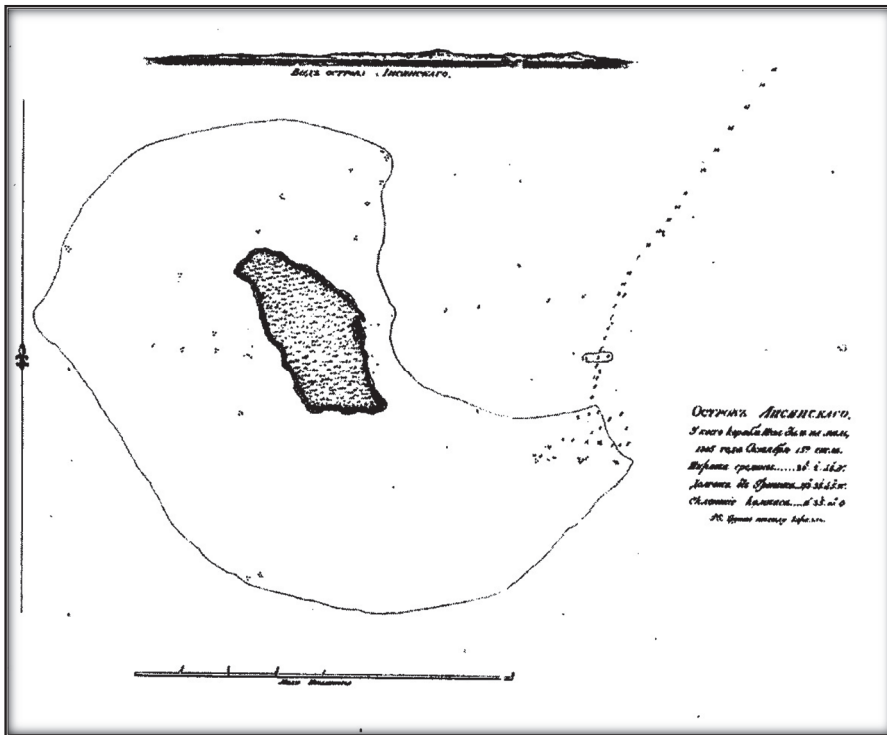
островами Тініон та Агуам (сучасні назви відповідно Тініан та Гуам), і залишивши північніше острів Формозу (сучасний Тайвань), 21 листопада (3 грудня) кинула якор на рейді Макао (Сянган), де вже чекав І. Крузенштерн на борту «Надежды». Звідти обидва кораблі рушили вузькою довгою затокою до одного з найзначніших морських портів світу – м. Кантон (Гуанчжоу). Тут, незважаючи на чиновницько-бюрократичну тяганину місцевих властей, Ю. Лисянський виконав комерційне своє завдання – дуже вигідно реалізував хутро Російсько-Американської компанії, а також завантажив «Неву» порцеляною, шовком, чаєм та іншим товаром. Досить тривале перебування у Кантоні – з 26 листопада (8 грудня) 1805 р. до 28 січня (10 лютого) 1806 р. – сприяло вивченню міста та його околиць⁴⁴. Юрій Лисянський занотовував все – від географічного положення, архітектурних пам'яток до звичаїв та особливостей торгівлі. Цей опис виявився дуже цінним, оскільки «Нева» та «Надежда» – перші російські кораблі, які досягли тієї місцевості. До опису, окрім інших, увійшли важливі матеріали комерційного характеру та дані щодо суспільно-майнових стосунків⁴⁵.

29 січня (11 лютого) кораблі вийшли у відкрите море (Південно-Китайське) і попрямували на південь, маючи на меті увійти в Індійський океан через Зондську протоку (між островами Суматра та Ява). На той час підходи до цієї протоки були маловивчені, і обидва капітани вирішили уточнити ситуацію. Маневруючи серед численних мілин та рифів, вони майстерно провели кораблі Гаспарською протокою між двох великих островів Банка та Білінтона, довівши, що цей шлях найкращий, а далі – Зондська протока. Свої уточнення та спостереження капітан Лисянський відобразив на двох картах, складених його попередниками, на що він і вказує. Зокрема, у протоці Гаспарській він виправив місцеположення берегової лінії декількох островів. Щодо інших уточнень, то не знайшовши двох небезпечних скель, він записав на карті: «*видимой Крозетомъ местополож. сумнительно*» і «*буруны видимые Ревинтоном местоположение сумнительно*», а також біля контурів острова: «*местоположение острова обеих банок сумнительно*». У Зондській протоці він уточнив контури кількох островів, точки двох мисів, а також контури західного берега острова Яви⁴⁶.

⁴⁴ Вантаж із кораблів «Надежда» та «Нева» було продано за величезну на той час суму – 200 тис. карбованців, з яких на закупівлю місцевого товару було витрачено 150 тис. карбованців. В.В. Невський пояснює причину тривалої стоянки: російські кораблі прибули до Китаю уперше і без офіційного дозволу, тому після завантаження їх було взято під арешт, але після довгих «переговорів і угроз» було отримано дозвіл на вихід у море. Наступного дня, коли кораблі вже зняли з якоря, місцева влада отримала суворий наказ із Пекіна – не відпускати! [61, с.242].

⁴⁵ Розділ 7 «Описание Кантона...» («Путешествие...»).

⁴⁶ Цитовано за виданням «*Карта проливов Гаспарского и Билинтонна, скопированная с приложенной к путешествию гос. Маршанда и поправленная по пеленгам корабля Невы...*» та «*Карта пролива Зондского господина д'Апре де Монневилетта, поправленная по пеленгам корабля Невы...*» («*Собрание картъ и рисунковъ...*» [3]). Згадуваний у підписах Крозет – Жюльєн Крозе, французький мореплавець, який перебував у цій протоці у 1770-х роках. Дапре де Манвільєт – французький географ та картограф. У 1740-х роках видав книжку «*Східний Нептун*» з найповнішими на той час картами, а також інструкціями мореплавцям. Книжка була дуже популярна.

Острів Лисянського. 1805 р. («Собрание картъ и рисунковъ...»)

Подолавши найкоротшим маршрутом Індійський океан усього за два місяці, обидва кораблі у середині квітня 1806 р. наближалися до південно-східного берега Африки. Перебуваючи 15 (27) квітня 1806 р. на широті мису Голкового, коли до нього залишалося близько 800 км., кораблі остаточно розлучились і не зустрічалися до прибуття у Кронштадт.

Можливо, в цьому і є одна з причин несправедливого замовчування заслуг Юрія Лисянського. Капітан І.Ф. Крузенштерн з цього приводу згадує: «...незирая на сей свежий благополучный ветер, разлучились мы с «Невою». В 10 часов утра видели мы «Неву» прямо за кормою в небольшом расстоянии... Пасмурность закрыла её скоро. В 4 часа пополудни погода прояснилась, однако мы не усматривали «Невы»...» [110, с.290]. Крузенштерн використав усі засоби сигналізації, але марно. За 10 днів, уже в Атлантичному океані, команда «Надежды» здалеку бачила «Неву», але остання швидко зникла [110, с.291]. Ось пояснення Ю. Лисянського після, можливо, не зовсім об'єктивного зникнення: «Освидетельствовал количество съестных припасов, увидел, что при хозяйственном употреблении оных достаточно на три месяца. Полагая, что в течении сего времени, мы удобно можем достигнуть Европы, я решился оставить прежнее своё намерение идти к острову Св. Елены [де була запланована зустріч з Крузенштерном на випадок «загублення». – В.Ш.], а направил свой путь прямо в Англию, быв уверен, что столь важное

предприятие доставит нам большую честь; и вообще ни один мореплаватель, подобный нам, не отважится на столь дальний путь, не заходя куда либо для отдохновения. К столь смелому подвигу много побуждало меня и самое желание моих подчинённых, которые, быв в совершенном здоровье, о том токмо и помышляли, чтобы отличить себя чем-нибудь чрезвычайным» [26, с.324-325]. Однак, на думку Юрія Федоровича, такий крок міг розглядатися як порушення дисципліни. Але: *«Но что делать? Имев случай доказать свету, что мы заслуживаем в полной мере ту доверенность, какую отечество нам оказало, нельзя было не пожертвовать сим удовольствием [тобто заходом до о. Св. Єлени. – В.Ш.]»* [26, с.325].

Результат такого рішення – безпрецедентний н а той час перехід з Кантона до англійського порту Портсмут без зупинок (за 141 день)⁴⁷ і пріоритет у першій навколосвітній російській подорожі. «Нева» прибула до Портсмута 28 червня (9 липня) 1806 року. Тут команда відпочивала майже два тижні. Юрій Лисянський відвідав Лондон, де на нього чекав у рочистий прийом. У Портсмуті корабель *«... «Нева» посещаем был многими англичанами, а особливо дамами, которые весьма любопытствовали видеть первый российский корабль, совершивший столь важное путешествие»* [26, с.334].

Згодом «Нева» вирушила до рідних берегів і 23 липня (5 серпня) 1806 р. зранку прибула до Кронштадта. Коробіцин, який перебував на борту, з цього приводу записав: *«В 9 часов салютовали с корабля Кронштадской крепости 13-ю выстрелами пушек, на что и с оной ответствовали нам равным числом выстрелов; стены же Кронштадской гавани наполнены были множеством обоого полу зрителей, а корабль наш тот же час окружён был приезжающими из Кронштадта шлюпками»* [109, с.211].

Тоді ж Ю. Лисянський відбув зі звітом до начальника порту адмірала П. Ханикова, а по тому – до головнокомандувача морського флоту. Наступного дня корабель відвідали граф Румянцев⁴⁸ і граф Строганов, а 26 липня (7 серпня) – сам імператор Олександр I, на честь якого відбувся святковий сніданок з 8 до 10 години ранку. Інтерес до експедиції був настільки значний, що *«...28 числа Ея Величество государыня императрица Мария Федоровна с великими князьями Николаем и Михаилом Павловичем и великими княжнами Екатериной и Анной Павловной удостоили корабль наш своим присутствием и кушать изволили чаю»* [109, с.212]. Крузенштерн привів до Кронштадта корабель «Надежда» два тижні по тому – 7 (19) серпня.

⁴⁷ Ця цифра у різних авторів неоднакова. Так, Й.П. Магидович указує на 142 дні [59], що узгоджується з даними Є.Л. Штейнберга [11, с.200]. В інших, особливо популярних виданнях, зовсім інші. За власними розрахунками автора, згідно із записами Ю. Лисянського (вихід у відкрите море після проходження рейду Макао відбувся 10 лютого, а прибуття до Портсмута – 28 червня 1806 р.), перехід тривав 139 днів (включаючи крайні числа). Правда, до цього можна додати ще два дні, протягом яких корабель маневрував у довгій затоці від самого Кантона до Макао.

⁴⁸ Граф Микола Петрович Румянцев (1754-1826), будучи на посаді міністра комерції, дуже вагомо сприяв тому, щоб експедиція відбулася.

1.6. Санкт-Петербург (1807-1837 рр.)

Результати експедиції перевершили усі сподівання, як у комерційному плані, так і в соціально-політичному та науковому. Чутки про її успіх випереджували появу самих кораблів. Коли Ю. Лисянський ще перебував в Англії, у Санкт-Петербурзі вже тривала підготовка до його зустрічі. Триумф був повний, і за сприяння Олександра I учасники експедиції були щедро нагороджені. Ю. Лисянський (як і І. Крузенштерн) отримав орден Св. Володимира 3-го ступеня, був підвищений до чину капітана 2-го рангу, отримав 3 тис. рублів на рік довічної пенсії. Інші офіцери отримали наступний військовий чин та пенсію 1 тис. рублів, мічмани – по 800 рублів, інші учасники плавання – пенсії пропорційно до їхнього жалування. Матросам були призначені пенсії 50-75 рублів на рік із правом виходу у відставку. Для всіх учасників плавання була викарбувана спеціальна медаль із написом «*За путешествие кругом света*», яка кріпилася на андріївській (блакитній) стрічці⁴⁹. Окрім цього, Ю. Лисянський отримав премію від Російсько-Американської компанії – 10 тис. рублів. Від екіпажу корабля «Нева», який відправлявся для ремонту в док⁵⁰, йому було вручено золоту шпагу з написом «*Благодарность команды корабля «Нева»*». Пізніше, у 1820 р. Ю. Лисянський став кавалером шведського королівського ордену Меча [9, с. 19; 17, с.275].

Після відпустки навесні 1807 р. Ю. Лисянського було призначено командиром корабля «Зачатие Св. Анны», згодом – командувачем окремого загону з 9 кораблів, які патрулювали Балтійське море до островів Готланд та Борнгольм. Цього ж року його призначено начальником усіх яхт Його Величності із правом зформувати відповідний окремий підрозділ – пізніше так званий Гвардійський екіпаж (з 1812 р.) [9, 11].

*Пам'ятна медаль на честь успішного
завершення першого російського
навколосвітнього плавання
(приватна колекція)*

⁴⁹ У подальшому подібну медаль, яка кріпилася на Володимирській стрічці, було встановлено для учасників плавання Ф. Беллінсгаузена та М. Лазарева. Таким чином, Ф. Беллінсгаузен, який перебував у складі екіпажу «Надежди», нагороджений двома такими медалями.

⁵⁰ Після ремонту «Нева» під командуванням Леонтія Андрійовича Гагемейстера відбула з вантажем до Російської Америки (осінь 1806 р. – осінь 1807 р.), залишилася там, здійснюючи рейси у володіннях компанії. У 1813 р. корабель розбився о скелі о-ва Круза.

Худ. В. Боровіковський. Портрет мореплавця Ю.Ф.Лисянського, 1809 р.

Місто Ніжин та Ніжинська фортеця на плані 1773 року

Ніжин. Церква Іоанна Богослова, 1752 р.

Ніжин. Будинок, у якому мешкала родина Лисянських

Худ. С.В.Пен. Шлюпи «Нева» та «Надежда» у навколосвітньому плаванні

Худ. П.Павлінов. Крузенштерн та Лисянський на острові Нуку-Гіва

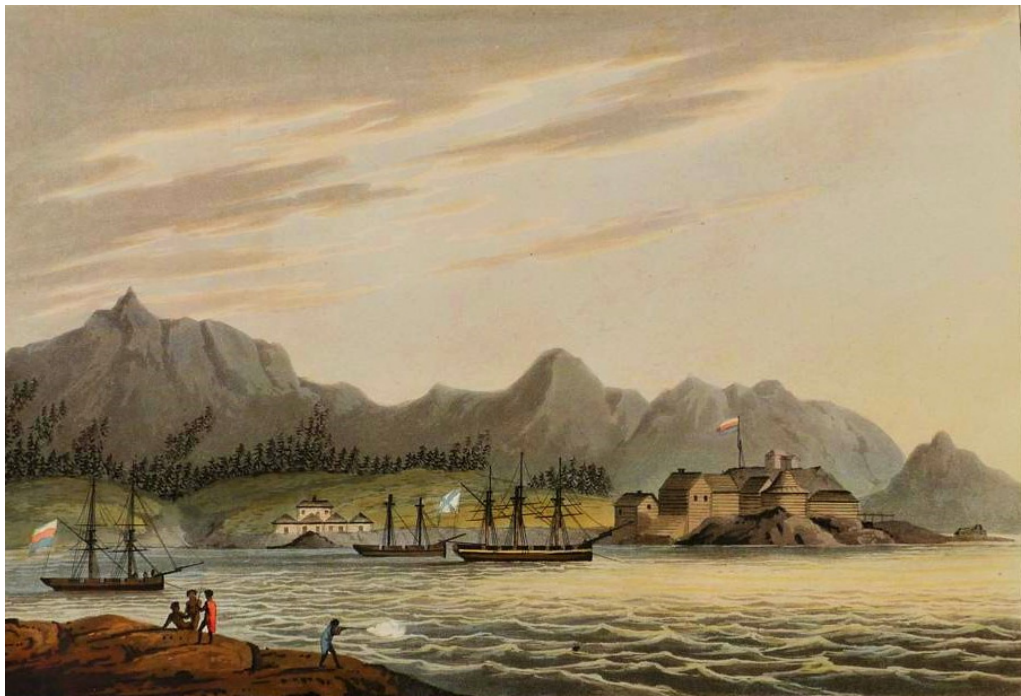
Острів Лисянського на Гавах

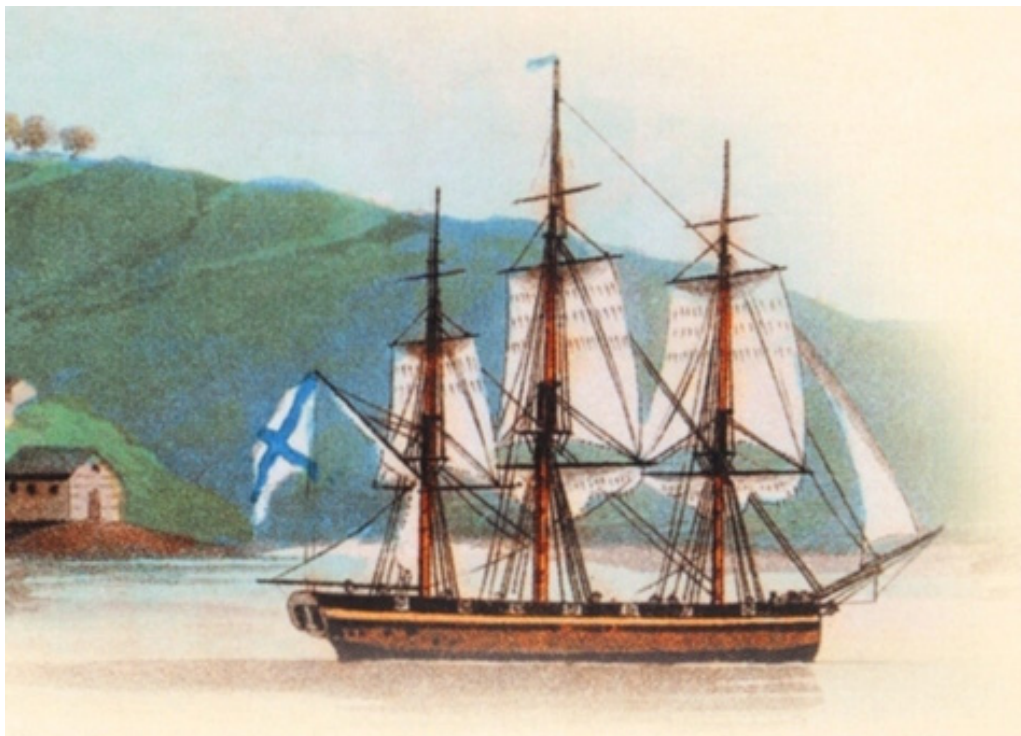
Шлюп «Нева» біля острова Сітка на Алясці. Літографія за мал. Ю.Лисянського

Худ. Л.С.Гланзман. Російсько-тлінкітська війна за острів Сітка у 1804 р.

Місто Новоархангельськ (тепер – Сітка, США). Літографія за мал. Ю.Лисянського

Шлюп «Нева». Літографія за мал. Ю.Лисянського

*Заміський будинок Лисянських, с.Кобріно, Гатчинський р-н, під С.-Петербургом.
Фото 1979 р. (Рештки будинку згоріли у серпні 2018 року)*

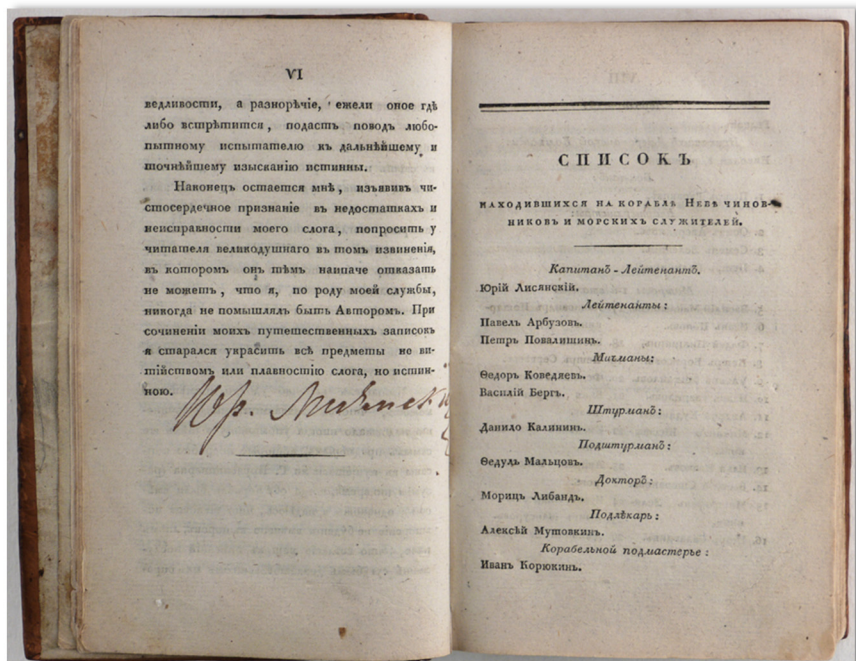
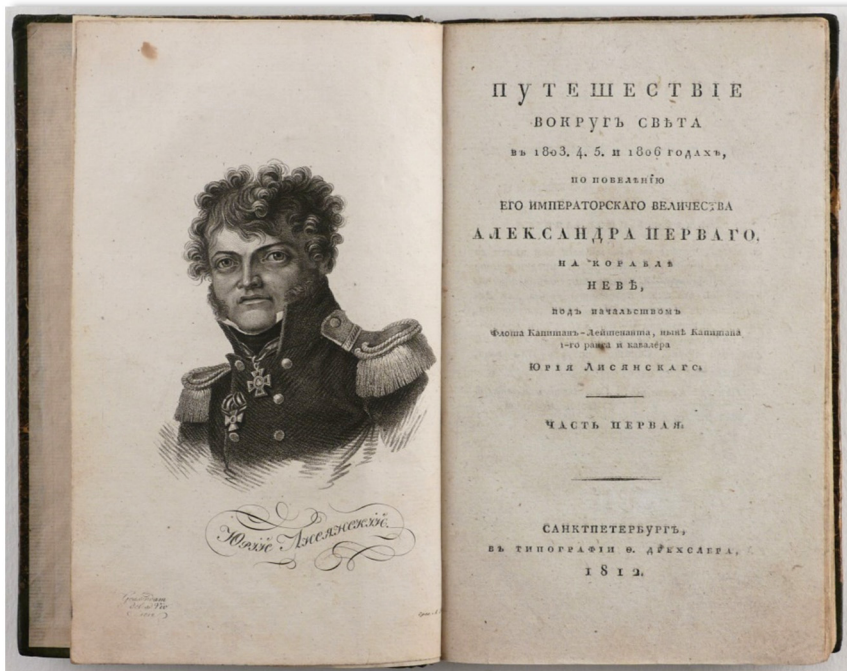
Будинок Ю.Ф.Лисянського у С.-Петербурзі

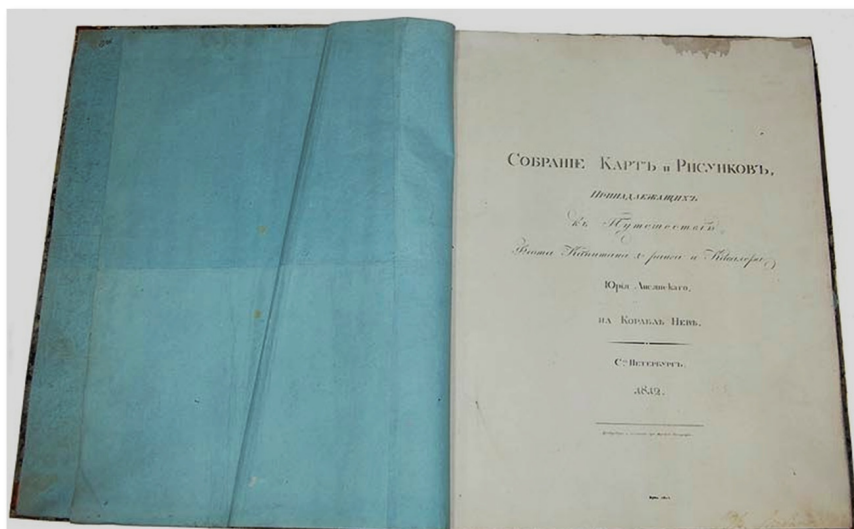
Експозиція, присвячена І.Ф.Крузенштерну та Ю.Ф.Лисянському, в Центральному Військово-морському музеї у С.-Петербурзі

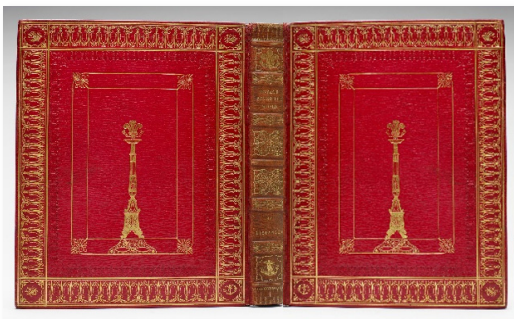
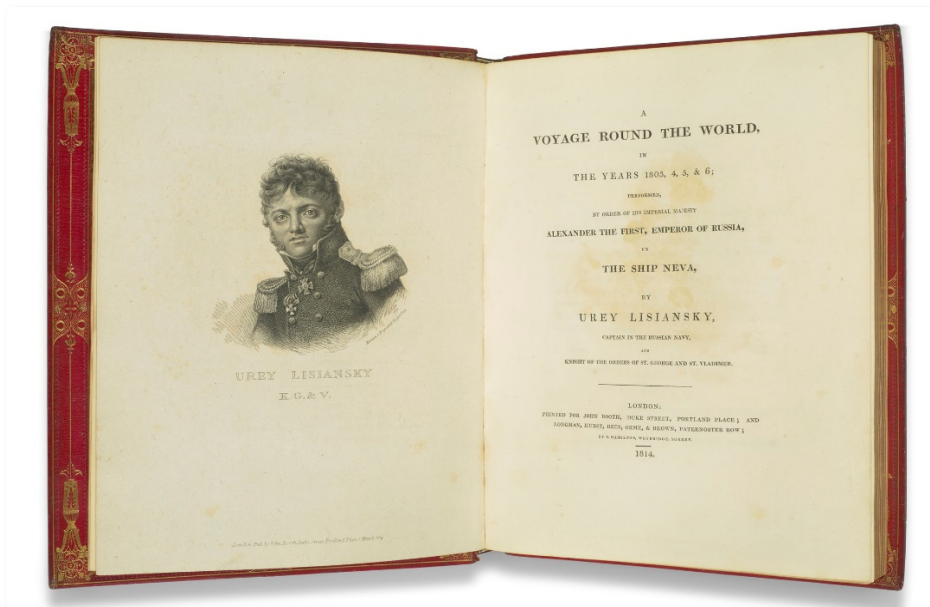
Етнографічна колекція Ю.Ф.Лисянського в Музеї антропології та етнографії ім. Петра Великого (Кунсткамера, С.-Петербург)

Автограф Ю.Ф.Лисянського на книзі «Путешествие вокруг света» (С.-Петербург, 1812). Приватне зібрання.

«Собрание карт и рисунков к путешествию Ю.Ф.Лисянского»
(С.-Петербург, 1812)

Лондонське перевидання книги Ю.Ф.Лисянського «Voyage around the world» (London, 1814). Примірник з бібліотеки королеви Великобританії.

*Герб Ю.Ф.Лисянського (ЦДМВМФ,
С.-Петербурґ)*

*Погруддя мореплавця Ю.Ф.Лисянського,
1830-ті рр. (ДІМ, Москва)*

Надгробок Ю.Ф.Лисянського на кладовищі Олександрo-Невської Лаври у С.-Петербурзі

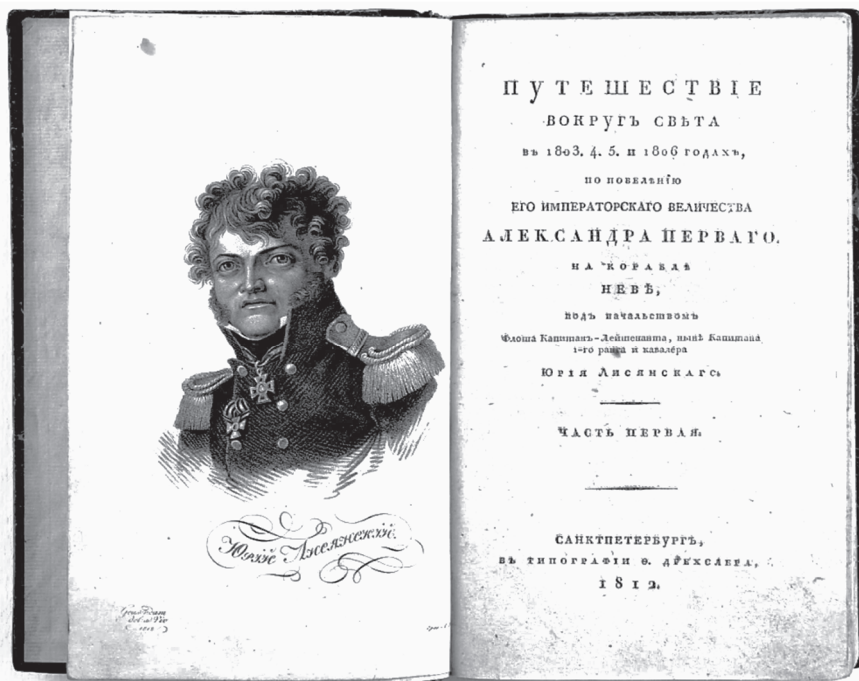
Худ. О.Хейлік. Портрет Ю.Ф.Лисянского (за авторським проектом В.О.Шевченка, 2003 р.)

*Меморіальна кімната Ю.Ф.Лисянського в Музеї рідкісної книги
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя*

Пам'ятник Ю.Ф.Лисянському в Ніжині, 1974 р. Скульптор К.Годулян

Титульна сторінка першого видання книги Ю.Лисянського «Путешествія вокругъ света на корабле «Неве»...», 1812 р.

Під час навігації 1808 року Ю. Лисянський, будучи командиром корабля «Емгейтен», ходив Балтійським морем. Пішов у відставку в чині капітана 1-го рангу у 1809 році. Варто навести офіційний документ про його відставку з коротким послужним списком: *«Из Государственной Адмиралтейской Коллегии уволенному от службы флота капитану 1-го ранга и орденов Св. равноапостольного князя Владимира 3-й степени и Св. Великомученика и победоносца Георгия 4-го класса, кавалеру Юрию Лисянскому, который находился в Балтийском корабельном флоте; от роду ему 39 лет; из дворян, крестьян не имеет; в службе состоял: 783 в морском корпусе кадетом; 786 марта 20-го гардемаринном; 787 августа 10-го унтер-офицером; 789 марта 16-го мичманом; 793 генваря 1-го лейтенантом; 798 марта 27-го капитан-лейтенантом; 1806 августа 2-го капитаном 2-го ранга; был в походах на морях Балтийском, Немецком и Средиземном, компаний регламентных содеял 20-ть, да сверх оных совершил одну кругом света, будучи в Американской компании, Августа с 20-го 1802-го, сентября по 1 число 1806 года; находился в сражениях со шведским флотом: в 788 июля 6-го привзятии шведской яхты Тернант, и при сожжении шведского корабля Принц Адольфа; в 789-м и в 790-м маія 2-го, при прорыве неприятельского флота; 22 июня, при взятии кораблей Ретеизона и Софии-Магдалины; в 791 в Англии при взятии конвоя под прикрытием французского фрегата Коркодш и 2-х корвет; в 795 при взятии*

разных неприятельских судов; в 796 при взятии французского фрегата Елизаветы, где получил контузию в голову; и в 799 году декабря 1-го и 2-го числа с французским бригам; в продолжении службы награжден орденами: в 1802-м за выслугу осьмнадцати шести месячных кампаний Св. Георгия 4-го класса, и в 1806 году за содеянный вояж кругом света Св. Владимира 3-й степени, в штрафах не бывал, аттестовался всегда достойным, а сего года января 8-го по Высочайшему повелению, на прошение за болезнями уволен от службы с награждением настоящего чина с ношением мундира, и за выслугу на море узаконенных компаний с пенсионом половинного жалованья, во свидетельство чего и дан ему с Его Императорского Величества Указ в Санктпетербурге февраля 19 дня 1809 года» [161].

Наступні декілька років Юрій Федорович присвятив виданню опису свого плавання, рукопис якого було закінчено на початку 1807 р. і який був сприйнятий дуже недоброзичливо чиновниками Адміралтейського Департаменту. Про цю епопею було навіть повідомлено (після смерті славетного капітана) у солідному виданні – «Записках Гідрографічного департаменту Морського міністерства», настільки це видавалося несправедливим [11, с.203-206]⁵¹. Але, як би там не було – праця побачила світ у 1812 р. за власні гроші Юрія Федоровича, хоча це й коштувало надто дорого, особливо гравіювання карт. Щоправда, згодом 2/3 витрат йому було відшкодовано. Нині ці праці вважаються раритетами: двотомник «Путешествіе вокруг света ...» [2], виданий у 1200 примірниках [61, с. 194], а також «Собрание картъ и рисунковъ...» [3]. У журналі «Вестник Европы» за 1813 р. з'явилося повідомлення про вихід книжки Ю. Лисянського із такою оцінкою: «Сии сочинения можно назвать прекраснейшим памятником, который народом России воздвигнут мореходству и наукам» [8, с. 16]. Праця Ю. Лисянського була видана у 1814 р. в Англії (у власному перекладі англійською мовою – **Ред.**), де його як мореплавця і військового моряка добре знали і вважали своїм вихованцем.

За словами сучасника і першого біографа Ю. Лисянського (Олександра Лера – **Ред.**): «Будучи принят в первых домах петербургской аристократии, Юрий Федорович большей частью вел жизнь тихую, скромную. Летние месяцы обыкновенно проводил в своём небольшом имении за Гатчиною – Кобриню...» [9, с.21]. У зимові місяці, коли розпочиналося світське життя, родина Лисянських проживала у власному будинку Шарлотти Карлівни Жандр, баронеси де Брюнольд, яка народила йому шестеро дітей (трьох синів і трьох доньок). Будинок знаходився у Московській частині міста, у IV кварталі, під № 414, біля Семенівського мосту [8, с. 16].

Юрій Федорович користувався повагою в суспільстві, досить сказати, що

⁵¹ На тлі видання праць І. Крузенштерна це виглядає дуже дивно. Твір І. Крузенштерна було видано у 3-х томах (з «Атласом Южного моря») протягом 1810-1813 рр. російською, німецькою, англійською, голландською, шведською мовами. Причому деякими, зокрема російською, було здійснено перевидання. «Атлас Южного моря» з доповненнями кілька разів перевидавався іноземними мовами до 1836 року [106].

імператор Олександр I був хрещеним батьком його старшого сина Олександра; великий князь Микола Павлович (майбутній Микола I) – хрещеним батьком середнього – Юрія; великий князь Михайло Павлович – молодшого сина Платона [9, с.21]. Ю. Лисянський листувався з багатьма видатними особами. Серед його кореспондентів – посол Росії в Англії граф Воронцов, священник посольства Смирнов, родина графів П. і В. Зубових, пруський король Фрідріх Вільгельм III та інші.

Можливо, інколи Ю. Лисянського запрошували для виконання окремих завдань. Відомий, наприклад, рукописний *«План С.Петербуржскаго Новаго Адмиралтейства с промером глубины в футах на ординарную воду в каналах в реке Мойке и на пространстве между боном и Адмиралтейством реки Невы ноября 8 дня 1822 года»* за підписом *«Капітан 1 р. Лисянский»*, який зберігається у Центральному архіві Військово-Морського Флоту [143, с. 148].

У 1817 р. на підставі поданих документів про дворянське походження *«...он и род внесён в Дворянскую родословную Санктпетербургской губернии Книгу в шестую ея часть»* [160], а згодом пожалувано дворянський герб, внесений в *«Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи»* (т.10, 1836 р.): *«Герб рода Лисянских. В верхней половине щита в красном поле изображена серебряная стрела с двумя перекладами. В нижней половине в правом голубом поле медаль с изображением на ней корабля и надписью: за путешествие кругом света. В левом золотом поле вид на море острова. Щит увенчан дворянским шлемом и короною, на поверхности коей означена выходящая лишица. Намет и щит красный и голубой, подложенный золотом. Щит держат два матроса имеющие в руках вымпела»* [162].

Слід зауважити, що цим, свідомо чи випадково, Ю. Лисянський ніби прирівнявся до найвідоміших мореплавців світу, адже лише двом його попередникам – Х. Колумбові та Ель-Кано (який очолив експедицію загиблого Магеллана) були пожалувані дворянські герби з картографічним зображенням.

Відомо, що у 1824 р. Юрій Федорович згадав батьківщину – рідний Ніжин, і передав до тодішньої Гімназії вищих наук два примірники своїх праць⁵².

На сьогодні залишилось лише два прижиттєвих портрети Юрія Федоровича Лисянського⁵³, а також короткий опис його характеру та зовнішності: *«Юрій*

⁵² Цей факт потребує уточнення: згідно з нововиявленими архівними документами, Ю.Лисянський передав для бібліотеки Ніжинської гімназії вищих наук кн. О.Безбородька два комплекти видання: двотомнк *«Путешествия...»* у 1824 р., а *«Собрание карт к путешествию...»* – у 1827 р. На сьогодні у бібліотеці Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя (так тепер називається навчальний заклад) зберігається один комплект подарованого мореплавцем видання. В Музеї рідкісної книги університету відкрито меморіальну кімнату Ю.Ф.Лисянського. – Ред.

⁵³ Обидва портрети виконані на рубежі 1810 року. Це гравюра А.Г. Ухтомського, яка найбільш популярна і подається, як правило, в усіх працях, енциклопедіях тощо, а також парадний портрет, виконаний відомим художником В.Л. Боровиковським (1757-1825), оригінал якого зберігається у Центральному Військово-морському музеї у Санкт-Петербурзі. У листі до брата за часів служби на британському флоті Ю. Лисянський згадує про свій портрет, який він надсилає батькові (див.

Федорович был выше среднего роста; довольно полный; имел серьезное лицо; седые его волосы вились природными серебристыми кудрями; говорил несколько протяжно. Проживя семь лет между англичанами, он много усвоил себе их хороших привычек – был во всем в делах и домашнем быту чрезвычайно аккуратен; держал себя со всеми товарищами и знакомыми, так сказать, кровным джентльменом, и это, если не ошибемся, было причиною многих перенесенных им в жизни неприятностей» [9, с.21].

Помер Юрій Федорович Лисянський 22 лютого (6 березня) 1837 р. і похований на кладовищі Александро-Невської Лаври у Санкт-Петербурзі. На могилі встановлено пам'ятник, виготовлений за його малюнком.

ЧАСТИНА 2 ІСТОРИЧНА ДОЛЯ

2.1. Особистість: навігатор і джентльмен

Вже сам факт вступу Юрія Лисянського до найелітнішого на той час Морського шляхетного корпусу свідчить про деяку прихильність долі до нього, і ця прихильність супроводжувала мореплавця все подальше життя. Почасти цим можна пояснити його включення до групи молодих офіцерів, які відбували на стажування у британський флот, хоча, звичайно, велике значення відіграли у цьому і особисті якості Юрія – відмінне навчання та бездоганне виконання службових обов'язків військового моряка під час російсько-шведської війни. Тоді ж відбувалося формування особистості Юрія Федоровича, посилювалися і розвивалися риси характеру, зростав авторитет, набувалися професійні знання та досвід.

Доля військового моряка сама по собі нелегка, а в часи вітрильного флоту – набагато складніша, вимагає підвищеної кмітливості та неабиякої мужності. Відомо, що під час екстремальних ситуацій такі особисті якості тільки загартовуються. А ситуацій було вдосталь – Ю. Лисянський перебував на військових кораблях, брав участь у ризикованих операціях (по суті це були піратські напади на французькі транспортні судна), був поранений, подолав небезпечну хворобу – жовту лихоманку.

Про справжню британську трепетну відданість військово-морській справі свідчить захоплення книжкою Джона Клерка щодо тактики морського бою. Цей твір викликав інтерес і своїм змістом, і особистістю автора. Сам Дж. Клерк, не будучи ані військовим, ані моряком, створив визначний твір, який мав неабияку популярність серед мореплавців. Наставами Дж. Клерка користувався сам адмірал Г. Нельсон (1758-1805 рр.) під час підготовки до переможної битви біля

раніше), але доля його невідома. (Існують ще два зображення Ю.Ф.Лисянського – це гравірований портрет у складі лондонського видання його книги 1814 року та бронзовий бюст вірогідно 1830-х років, що знаходиться у запасниках московського Державного історичного музею. – **Ред.**)

мису Трафальгар – до його наказу перед боєм була прикладена схема з цієї книжки [21].

Ю. Лисянський оцінив значення цього твору для розвитку військового мистецтва і, зокрема, для Росії, тому із захопленням взявся за її переклад, що успішно і зробив, – вона видана у 1803 р. [1] і дістала високу оцінку фахівців [11, с.115].

Про його бойові заслуги красномовно свідчить орден Св. Георгія Побідоносця IV класу за 18 морських кампаній (бойових операцій), який він отримав у 1802 році, а про непохитний авторитет та відданість службі – довіра з боку британського військово-морського

керівництва. Наприклад, це стосується доручення перевезти листи та офіційні папери з Індії до Британського Адміралтейства (від адмірала Рейніра), коли Ю. Лисянський отримав листа від С.Р. Воронцова з вимогою повернутись до Англії. До речі, обставини, за яких виконувалося це завдання, якнайкраще показують зваженість Лисянського та його ставлення до дисципліни і, разом з тим, розумну обережність та відповідальність за свої дії. У щоденнику він тоді записав: *«Итак, боюсь, дабы не навести на себя гнева начальства, нашел за нужное оставить все свои будущие виды, а повиняться наставлениям посла, почему того же дня нанял место на купеческом корабле «Лоялисте» до Англии, который вскоре должен туда отправиться. Адмирал Рейнир было предлагал мне ехать на пакетботе в Персидский залив, а оттудова с его бумагами отправиться в Алеппо, уверяя, что с последнего порта мне легко достигнуть будет Европы. Однако я предпринять того не согласился на счёт военных обстоятельств и дабы не потерять редкостей, которые приобрел с немалыми трудностями в прошедшие семь лет»* [11, с. 114].

Усі ці риси справили враження на російського посла у Великій Британії, графа Воронцова, який постійно виявляв прихильність до молодого офіцера, і таке ставлення залишилося незмінним на все життя.

У британському флоті Юрія Лисянського приймали як свого, досвідченого і авторитетного офіцера, бо інакше як би він міг отримати рекомендаційні листи до впливових осіб Сполучених Штатів Америки, що сприяли його зустрічі з самим президентом Дж. Вашингтоном?

Протягом сімох років стажування, окрім професійного зростання, Ю. Лисянський досконало оволодів англійською мовою, набув вишуканих манер справжнього аристократа (що в Росії йому інколи навіть заважало). Того ж часу

проявилися його головні уподобання – пристрасть до колекціонування та ведення щоденника, що, певною мірою, є ознакою дослідницького хисту та охайності у всьому. Усе вищезгадане й стало прологом до наступного етапу його життя – навколосвітньої подорожі.

Дуже ретельна підготовка до цієї експедиції була зумовлена флотською акуратністю і, значною мірою, підсилювалася комерційними інтересами Російсько-Американської компанії, тому вимагала відповідних виконавців, яким належало мати певну репутацію, щоб отримати, зокрема, завдання придбати кораблі та необхідне навігаційне обладнання. Цілком закономірно, що Юрій Лисянський став однією з головних осіб навколосвітньої подорожі.

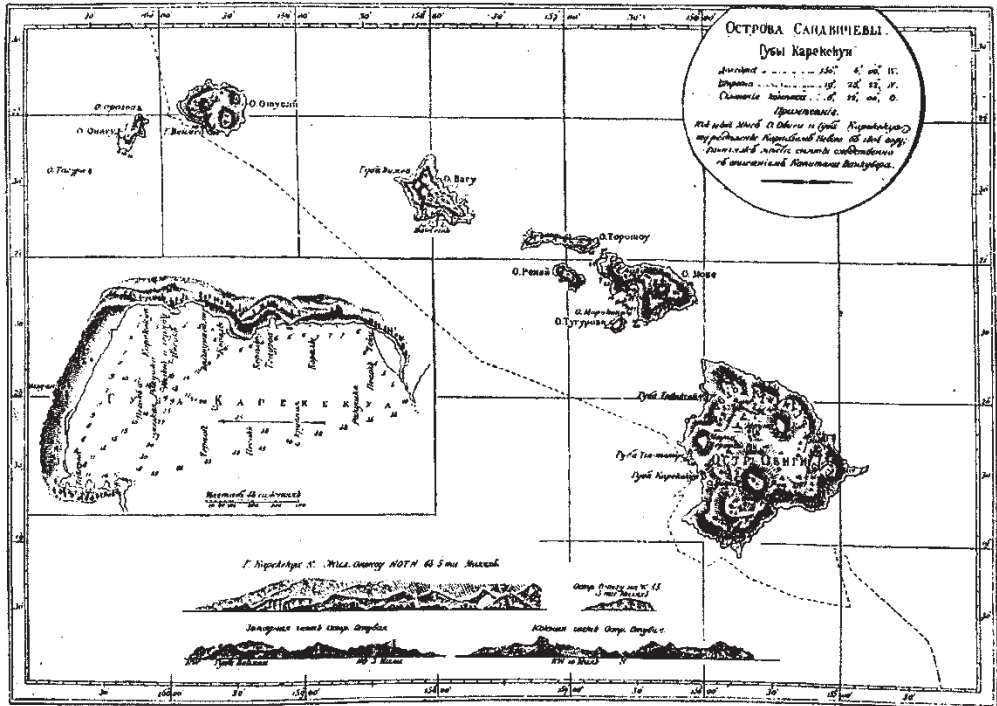
Про вправність його як навігатора свідчить успішне подолання особливо небезпечних ділянок океану, наприклад, мису Горн, Зондської протоки тощо, а також безпрецедентний на той час рекордний перехід від Кантона, що у Китаї, до англійського Портсмута. А самий пріоритет у першій російській навколосвітній подорожі?!

Можливо, його берегла доля: за трирічне плавання «Нева» лише одного разу потрапила у скрутне становище – наскочила на міліну, хоча, в такому місці, де за картами був відкритий океан. Але й за таких обставин Лисянський опинився на висоті (до речі, відчуваючи наближення землі, він збільшив кількість спостережень) – за короткий термін і з мінімальними ушкодженнями він поновив корабель.

Про відповідальність як досвідченого командира красномовно свідчить піклування Лисянського про команду корабля (забезпечення відповідними продуктами харчування, створення умов для відпочинку, перехід до особливого режиму під час перебування в екваторіальних водах тощо). Завдяки цьому, команда шлюпу «Нева» за три роки плавання відбулася мінімальними втратами (три загиблих матроси під час сутички з індіанцями на о. Баранова та раптова смерть одного під час виходу із Зондської протоки).

Заслугує на увагу також якийсь фантастичне передчуття Юрія Лисянського (можливо, тверезий розрахунок дослідника) щодо відкриття невідомих об'єктів в океані. І справді, зваживши усі «за» і «проти» стосовно шляху з о. Кадьяк до Кантона, він обирає найдовший, але, як виявилось, гідний шлях першовідкривача.

За діяльність щодо захисту інтересів Російсько-Американської компанії він отримав після повернення до Санкт-Петербурга 10 тис. рублів (великі на той час гроші, та ще й від комерсантів – рідкісний випадок в історії!). А було за що. По-перше, за суттєву допомогу у війні з індіанцями (факт, який зіграв знакову роль в історії «Російської Америки») та заснування Новоархангельська, центру колонії; місто існує донині. Закріплення Російсько-Американської компанії на о. Баранова побудовою Новоархангельська розцінювалося як значна подія для подальшої діяльності російських промисловців. Уже через кілька років фортеця перетворилася на головну господарську базу «Російської Америки», її адміністративний центр [68, с. 75]. Цікаво, що мореплавці, мандрівники,

Сандвічеві (Гавайські) острови, 1804 р. Автор Ю.Лисянський, "Собраніє картъ и рисунковъ..."

чиновники – усі, хто там побували того часу, відзначали надзвичайно вдале розташування фортеці в усіх відношеннях: військово-тактичному, кліматичному, торговельному та як морського порту [68]. (Вона закладена у 1805 р. на відстані понад 1 км від зруйнованої індіанцями попередньої, яку заснував О.А. Баранов у 1799-1800 рр).

По-друге, Ю. Лисянський успішно здійснив реалізацію цінного вантажу (хутра) Російсько-Американської компанії, виявивши при цьому комерційні та дипломатичні здібності, що надало компанії значних прибутків.

Виконавши фактично всі дані йому доручення та інструкції, задовольнивши всі вимоги (якщо не брати до уваги майже свідоме розлучення з І.Ф. Крузенштерном на зворотньому шляху), і навіть перевершивши все це – Юрій Лисянський успішно повернувся до Росії. Але... Ще за життя мореплавця навколо нього почали виникати досить незрозумілі, на перший погляд, ситуації, які до цього часу непокоять дослідників його біографії.

Особливо дивує факт кар'єри Юрія Федоровича як такої, що не склалася порівняно з його колегою І.Ф. Крузенштерном. І дійсно, останній зробив блискучу кар'єру: дослужився до повного адмірала, був директором Морського корпусу, почесним та дійсним членом багатьох наукових товариств і т. ін. [106]. Це саме стосується і видання праць – твори І. Крузенштерна видавали швидко і беззаперечно за казенний рахунок; щодо Ю. Лисянського – то справа, як уже

згадувалося, розтягувалася і, врешті-решт, він видав твори за власний кошт (хоча згодом, витрати йому було компенсовано, втім – лише на 2/3).

Про замовчування досягнень Ю. Лисянського як першого навколосвітнього російського мореплавця нагадують окремі дослідники, хоча й не приводять причин такого ставлення. Е.Л. Штейнберг вказує (і документально доводить), що негативно ставився до Ю. Лисянського морський міністр П.В. Чичагов [11]; це припущення розвивають останні публікації [17, 65]. Проте, це дуже дивує, адже П.В. Чичагов – син адмірала В.Я. Чичагова, на честь якого Ю. Лисянський назвав найбільший із Сіткінських островів...

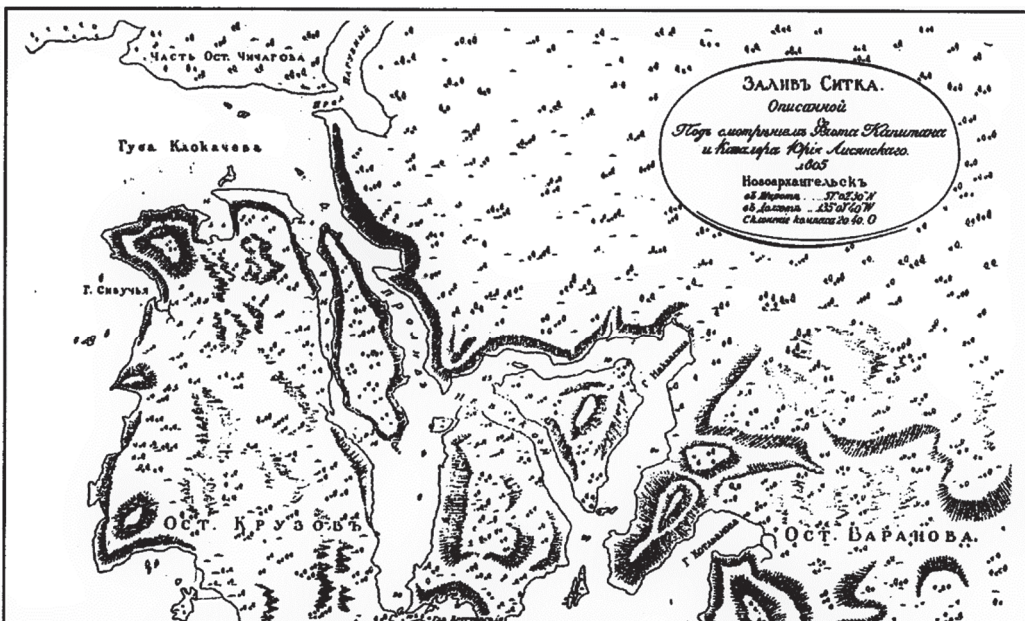
Однак, українські дослідники прямо вказують найбільш вірогідну причину того – походження Ю. Лисянського, який нібито тільки у 1827 р. отримав дворянський титул (І.Ф. Крузенштерн мав титул барона) [10, с. 22]. Можливо, ця обставина і була головною (у контексті походження з «малоросійських» священників), але не слід забувати, що Юрій Федорович, хоча й був людиною надзвичайно скромною, але водночас і гордою; він, очевидно, знав собі ціну. Доля піднесла йому щасливий шанс – і він скористався ним (варто згадати його роздуми напередодні трансатлантичного переходу до Портсмута). І це, напевно, комусь не сподобалося. Всупереч цьому він отримав усе і, як було вже згадано, входив до вищого світу російської столиці, мав впливових знайомих серед можновладців. Його діти займали високі посади в суспільстві, а молодший син Платон дослужився до адмірала [9]. Але все-таки він відчував упереджене ставлення до себе.

З іншого боку, вказану причину (походження) підсилювала і сама поведінка Юрія Федоровича. Це можна проілюструвати кількома епізодами його біографії:

1. Згадувана вище сутичка з камергером імператорського двору, надзвичайним послом до Японії Миколою Петровичем Резановим під час перебування «Неви» у водах Тихого океану. Вона почалася із заборони капітанів безладного обміну товарів з тубільцями, і вилилась у суперечку про розподіл повноважень. Це стало відомо у столиці.

2. Донесення до Святійшого Синоду ієромонаха Гедеона, який перебував на кораблі «Нева». У деяких таких донесеннях (листах) ним згадується «непристойна» поведінка капітан-лейтенанта Ю. Лисянського: *«Капитан Лисянский и мичман Берх – люди нрава беспокойного...; стыжусь упомянуть о разных язвительных насмешках насчёт религии. Сын нежинского протоиерея Лисянского, кажется родившийся и воспитанный в самых недрах религии, часто изволил пить за столом вино тенерифское, произнося ко мне сии слова: «Батюшка! За здоровье Божьей Матери!»... Из всех прежних обстоятельств довольно была видна его ненависть к религии и ко всей духовной части»* і т.д., і т.п. [108, с.93].

Факти порушення встановлених норм дисципліни і традицій стосовно начальника експедиції І. Крузенштерна, що у флоті завжди суворо засуджувалось. Відносини між колишніми друзями після повернення з плавання

Сіткінська затока, 1805 р. Фрагмент карти. Автор Ю.Лисянський, "Сораніє картъ и рисунковъ..."

різко погіршилися. І. Крузенштерн звинувачував Юрія Лисянського у тому, що він не зачекав його у Портсмуті (тобто у самостійних діях при поверненні до Санкт-Петербурга [8, с. 16], а фактично у тому, що Лисянський випередив його). Якщо у листуванні до плавання мало місце щире спілкування двох близьких друзів, то після – лише офіційні звертання.

Доцільно навести перекази, які досі живуть серед тих, хто цікавиться історією флоту. Після повернення корабля «Наdejда» (воно вже не викликало такого ажіотажу, як попереднє прибуття Ю. Лисянського), начальник експедиції (але все-таки не перший) І.Ф. Крузенштерн, обурений глузуваннями, вимушений був відсиджуватись у своєму естонському маєтку, і тільки після смерті Олександра І (1825 р.) з'явився у Санкт-Петербурзі.

До цього слід додати кілька слів про помилкову тенденцію представляти Ю. Лисянського як помічника або супутника І.Ф. Крузенштерна, на чому наголошують деякі російські дослідники [16, 61]. Ці самі автори наводять такі аргументи самостійності плавання Ю. Лисянського: із загальної кількості 1095 днів подорожі корабель «Нева» перебував у спільному плаванні з кораблем «Наdejда» під командуванням І.Ф. Крузенштерна тільки 375 днів, а решту 720 днів – у самостійному, що становить відповідно 34,3% та 65,7%. Якщо ж відкинути час зупинок та стоянок, то з 532 ходових діб «Нева» перебувала у самотньому плаванні 58,5% усього часу і 57,2% усієї довжини маршруту [61, с. 191-192].

У передмові до другого видання праці Ю.Ф. Лисянського (1947 р.) прямо зазначено: «...общепринятое представление о ведущей роли Крузенштерна в первом русском кругосветном путешествии не соответствует действительности» [13, с.20]. Серед аргументів на користь цього

висловлювання називається виключна скромність Ю. Лисянського, затримка в опублікуванні опису своєї подорожі (на 3 роки пізніше за Крузенштерна), а також той факт, що Ю. Лисянський забезпечив успіх усієї експедиції, завдяки закупівлі якісних кораблів, спорядження (у т.ч. морехідних інструментів). До того ж, обидва капітани, хоча й були пов'язані єдиною метою, насправді подорожували окремо [13, с.20].

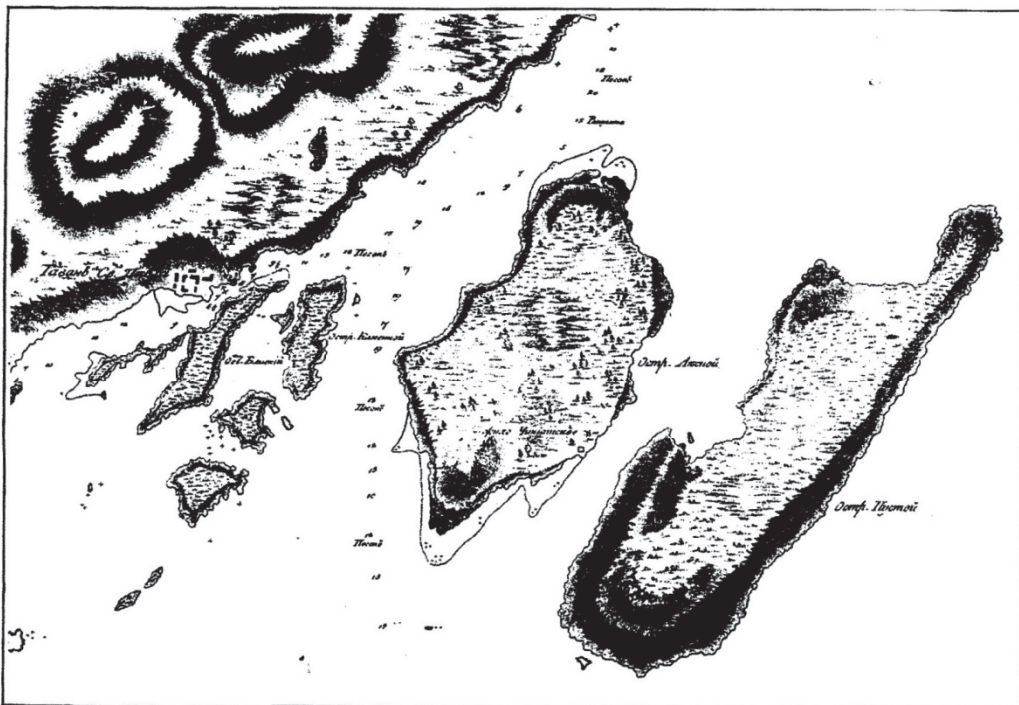
З приводу здійснення експедиції на двох (а не на одному) кораблях, один з істориків мореплавства зазначає, що це пояснювалося можливістю надання допомоги в екстремальних ситуаціях, хоча в реальному плаванні кораблі кілька разів розходились якраз у таких ситуаціях (при штормі) [54]. Можливо, з цієї причини наступні навколосвітні подорожі здійснювалися на одному кораблі.

Як би там не було, а Юрій Федорович залишив по собі чудовий твір про навколосвітню подорож; альбом карт і малюнків; колекцію морських мушель та коралів, зброї, речей побуту тубільців тощо; переклад книжки про основи морської тактики Д. Клерка (1803 р.) і славу серед мореплавців, які з вдячністю згадували капітана Лисянського, використовуючи його карти. А головне – він залишив на карті своє ім'я, яким названо понад десяток географічних об'єктів – хіба не рекорд серед інших мореплавців?!

2.2. Географія: відкриття та «закриття»

Спорядження експедиції мотивувалося передусім комерційними інтересами, а саме: постачанням колоністам-промисловцям продовольства одразу на кілька років, а також відкриттям торгівлі хутром з Китаєм. Разом з тим, не відкидалися і науково-дослідні завдання. З цієї метою за дорученням Академії наук були складені детальні методичні інструкції для проведення досліджень. Наприклад, відомий мінералог, академік М.В. Севергін склав інструкцію з фізичної географії, геології та *«Теорії Землі»*; академік О.Ф. Севастьянов – з зоології і т.д. [52, 61]. Окрім цього, міністр комерції граф М.П. Румянцев, напередодні відправлення експедиції, надіслав її начальникові І.Ф. Крузенштерну листа, в якому рекомендував відшукати велику заселену землю (відому ще й як острови срібла та золота), що нібито знаходиться на схід від Японії. Чутки щодо існування цієї землі поширювалися серед іспанських та французьких моряків, починаючи з середини XVII ст. У цьому самому листі Румянцев зазначив: *«Одним словом, вообщє надо принять за правило, чтобы стараться изведать поверхность моря неизвестную, хотя бы и случилось не иметь Вам той чести, чтобы воскресить бытие желаемого острова. Но статья может, что Гений открытый предоставил эту славу Российскому флагу под управлением Вашим»* [110, с.307]. Цікава деталь: незважаючи на те, що кораблі були власністю Російсько-Американської компанії, імператор Олександр I дозволив під час плавання підняти військовий прапор [54].

Таким чином, експедицію можна назвати комплексною географічною – тривале перебування у невідомих водах надавало величезні можливості для

Чиніатська затока та Павлівська гавань, 1805. Автор Ю.Лисянський, "Собраніє картъ и рисунковъ..."

наукових спостережень, включаючи відкриття нових об'єктів.

Тон для досліджень, які проводились екіпажем «Неви», задавав, звичайно ж, капітан Ю. Лисянський. А він був добре підготовлений до цього як географ. Про це свідчить, наприклад, численний перелік усіх дослідників-мореплавців, які відвідали до нього місця, описані у його праці. Окрім цього, можна навести відгук про нього І.Ф. Крузенштерна, як про фахівця, *«имевшего как о морях, по коим нам плыть надлежало, так и морской астрономии в нынешнем усовершенствованном её состоянии достаточные познания»* [110, с. 16].

Ю.Лисянський власноруч здійснював астрономічні спостереження для визначення координат усіх населених пунктів, гаваней, островів та інших географічних об'єктів, які відвідала «Нева»; разом із штурманом Д. Калініним та іншими офіцерами здійснював детальну зйомку берегової лінії та проміри глибин біля берегів. Усі результати таких робіт викладені у його праці *«Путешествіе...»*, а також в укладених картах, причому з коментарями, примітками та практичними порадами мореплавцям. Він подав детальний опис природи, побуту, господарської діяльності і політичних настроїв населення маловідомих на той час у Європі місць, а саме: о. Тенеріфе, о. Св. Катерини та частини узбережжя Бразилії, о. Пасхи, особливо Маркільських і Гавайських островів, а також російських володінь по берегах затоки Аляска; першим із європейців побачив (відкрив) невідомі об'єкти. Навіть важко перелічити всі уточнення та поправки, які зробив Ю. Лисянський зі своєю командою.

Для майбутніх мореплавців і дослідників особливо цінним було те, як зазначав відомий радянський дослідник Арктики та океанограф Микола Миколайович Зубов, що «в 1804-1805 гг. капитан-лейтенант Лисянский на корабле «Нева» описал всю группу островов Кадьяк, а также Чиниатский и Ситкинский заливы» [54, с.294], а разом із Д. Калініним – також острови Круза і Чичагова у 1805 році [54].

Важливим для складання правильної уяви про земну поверхню є також «закриття» окремих міфічних островів. Слід зазначити, що поява таких островів була пов'язана із недосконалими методами визначення координат (особливо довготи – до появи хронометрів наприкінці XVIII ст.)⁵⁴. З цієї причини один і той самий острів міг бути нанесений на карту кілька разів капітанами, що його відвідували, та ще й під різними назвами. Це – не беручи до уваги помилкові повідомлення про острови на основі існування посередніх ознак: скупчення водоростей тощо (узагальнені дані подані в таблицях).

Таблиця 1

Географічні відкриття під час плавання Ю.Ф.Лисянського

№ п/п	Дата	Назва об'єкта	Місцезнаходження
1	15 (27) жовтня 1805 р.	Рифова мілина Неви	Тихий океан, Гавайські острови, біля острова Лисянського
2	16 (28) жовтня 1805 р.	Острів Лисянського	Тихий океан, Гавайські острови, 26°02'48" пн.ш., 173°35'45" зх.д. (за картою Ю. Лисянського)
3	23 жовтня (4 листопада) 1805 р.	Скелі Крузенштерна	Тихий океан, Гавайські острови, 22°15' пн.ш., 175°37' зх.д.

Такими ж важливими, як точні обриси берегів, для мореплавців (особливо вітрильного флоту) є також дані про гідрометеорологічні умови океану – від цього залежать рух і безпека корабля. Відповідні спостереження і виміри здійснювались і на «Неві». Перетинаючи Атлантичний океан, Ю. Лисянський зафіксував таке спостереження: *«Со времени отплытия нашего от островов Канарских до прибытия в переменные ветры или в широту северную 6°, море стремление свое имело к S и к W; потом переменило оно к N и O и продолжало до 1°34' N или когда подул юго-восточный пасадный ветр. С того времени морское течение устремилось большей частию к западу»* [2а, с.39]. Отже, Ю. Лисянський уперше відмітив у смузі затишку течію, яка була спрямована у східному напрямку, тобто вказав на існування екваторіальної протитечії (у даному разі – Гвінейська течія). *«Этим открытием Лисянский*

⁵⁴ Експедиція була оснащена дуже добре у цьому відношенні, на обох шлюпах – «Надежда» та «Нева» було встановлено шість хронометрів [90, с.59].

фактично ввел в практику мореплавания и в географическую науку новаторскую идею об экваториальном противотечении» [17, с.169-170]. Таким же чином він фіксує (уже на зворотньому шляху) північно-західну течію біля західного узбережжя Південної Африки (Бенгельська або Бенгуельська), а також ще раз спостерігає Гвінейську.

Таблиця 2

Географічні «закриття», які зробив Ю. Лисянський

№ п/п	Дата	Назва об'єкта	Місцезнаходження	Звідки відомий
1	Грудень 1803 р.	о. Асенцао	У районі тропіка Козерога, Атлантичний океан, 20° 30' пд. ш., між 30° та 37' зх.д.	Уперше спостерігав португальський капітан Мартін Ваза на поч. XVI ст., позначений на португальських картах
2	Лютий 1804 р.	Невеликий Острів	Тихий океан, 56° 05' пд. ш., та 62° зх.д.	Позначений на англійських картах
3	Лютий 1804 р.	о. Пініс-Дюдозе	Тихий океан 46° 37' пд.ш., 58° 15' зх.д.	Позначений на англійських картах
4	Квітень 1804 р.	Земля капітана Маршанда	Тихий океан, між 40° та 41° пд.ш., та 98° та 100° зх.д.	Позначений на французьких картах
5	Вересень 1805 р.	Земля Портлака	Тихий океан 44° 30' пн.ш., між 140° та 150° зх.д.	Спостерігав капітан Портлак у 1786 р.
6	Вересень-жовтень 1805 р.	Великий заселений острів (острови Жансім та Кенсім)	Тихий океан 37° 30' пн.ш., між 160° та 178° зх.д.	За даними графа М.П. Румянцева
7	Лютий 1806 р.	Чотири скелі	Протока Гаспар, між островами Банка та Біллінтон (Баллінтунг), Яванське море	Позначені на французьких картах (зокрема, картах капітана Маршанда)

Таблиця 3
Уточнення, зроблені під час плавання Ю. Лисянського

№ п/п	Дата	Назва об'єкта, місцезнаходження	Яке саме уточнення	Примітка (де вперше показано)
1	2	3	4	5
1	8 (20) жовтня 1803 р.	о. Тенерифе, Канарські о-ви	Вигляд острова з півночі - неправильно в Англійському Ост-Індському атласі	На карті Юрія Лисянського «Карта земного шара...»
2	Грудень 1803 р.	о. Левареда (Альворедо) біля берегів Бразилії (на картах зображено на південь від о. Св. Катерини)	Місцеположення відносно о-ва Св. Катерини правильно на північ	На карті Ю. Лисянського «Карта, изображающая пролив, отделяющий остров Свят. Екатерины...»
3	Квітень 1804 р.	о. Пасхи, Тихий океан	Уточнення координат	«Путешествия вокруг света...», «Карта земного шара...»
4	25 квітня (7 травня) 1804 р.	о. Мотане, Маркізькі о-ви, Тихий океан	Розміри острова, який неправильно показаний на карті англійця Ароусміта (замалий за площею)	На карті Ю. Лисянського «Острова Маркезские и Вашингтоновы...»
5	Травень 1804 р.	Більшість Маркізьких о-вів, Тихий океан	Координати	
6	Травень 1804 р.	Бухти Тай-о-Гайя, Жегауйе, о. Нука-Гіва, Маркізькі о-ви, Тихий океан	Обриси берегів (зйомка)	
7	Червень 1804 р.	Західне узбережжя о-ва Гаваї (Овігі), Гавайські о-ви, Тихий океан	Обриси берегів (зйомка)	На карті Ю. Лисянського «Острова Сандвичевы, губы Керексуи...»
8	Серпень 1804 р., зима 1804/05 рр.	Затока Чініатська та гавань Св. Павла, о. Кадьяк, Аляскінська затока, Тихий океан	Деталі місцевості (зйомка)	Почато штурманом Д. Калініним, продовжено разом з Ю. Лисянським. Карта «Залив Чиниатской...»
9	Весна 1805 р.	Східна частина о. Кадьяк, Аляскінська затока, Тихий океан	Обриси берегів (зйомка)	Карти: «Кодьяк с окружающими его островами...», «Карта Российских владений в «Северозападной части Америки...» Ю. Лисянський перший із європейців відвідав о. Салтгїдак

1	2	3	4	5
10	Весна 1805 р.	о. Салтгідак, біля південно-східного узбережжя о-ва Кадьяк, Аляскінська затока, Тихий океан	Обриси берегів, деталі місцевості (зйомка)	
11	Весна 1805 р.	Північна частина о. Кадьяк та прилеглі о-ви, Аляс-кінська затока, Тихий океан	Обриси берегів, деталі місцевості (зйомка).	Штурман Д. Калінін за наказом Ю. Лисянського
12	Літо 1805 р.	Мілина між о. Кадьяк та архіпелагом Александра, Аляскінська затока, Тихий океан	Підтвердження наявності мілини, про яку знали іспанці	Нанесена на карту Ю. Лисянського «Карта Российских владений в Северо-западной части Америки...» з приміткою: «Мель назначенная на Гишпанских картах, неизвестная россиянам»
13	Липень 1805 р.	Затока Сіткінська на о. Баранова, архіпелаг Александра, Аляскінська затока, Тихий океан	Обриси берегів, деталі місцевості (зйомка разом із штурманом Д. Калініним)	На картах Ю. Лисянського: «Залив Ситка...» «Карта Российских владений в Северозападной части Америки...»
14	Липень 1805 р.	о. Круза, архіпелаг Александра, Аляскінська затока, Тихий океан	Доведено, що це є окремий острів (зйомка штурмана Д. Калініна за наказом Ю. Лисянського).	На карті Ю. Лисянського «Карта Российских владений в Северозападной части Америки...»
15	Липень 1805 р.	г. Ескомб (о. Круза), архіпелаг Александра, Аляскінська затока, Тихий океан	Визначення висоти гори, зйомка схилів	10. Лисянський, перший із європейців, здійснив сходження на гору. Карта «Залив Ситка...»
16	Серпень 1805 р.	О-ви Сіткінські (назву дав Ю. Лисянський), нині - належать до архіпелагу Александра: о. Якобі, о. Круза, о. Баранова, о. Чичагова (назви дав Ю. Лисянський)	За результатами зйомки доведено, що це острови (тобто відділені від материка і один від одного)	На карті Ю. Лисянського «Карта Российских владений в Северозападной части Америки...»

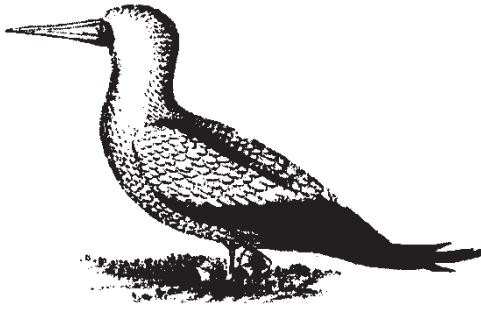
1	2	3	4	5
17	Лютий 1806 р.	Протока Гаспар, між о-вами Банка (біля сх. узбережжя о-ва Суматра) та о. Біллінтон (Баллінтунг) - східніше; Яванське море, Індонезія	Уточнення обрисів берегів сімох о-вів, «закриття» чотирьох скель	На карті Ю. Лисянського «Карта проливов Гаспарского...»
18	Лютий 1806 р.	Протока Зондська, між о-вами Суматра та Ява	Уточнення обрисів п'яти о-вів, точок двох мисів та ділянок берега о-ва Ява	На карті Ю. Лисянського «Карта Пролива Зондского...»

Загалом, спостереження за морськими течіями, температурою та щільністю води, які проводилися систематично, сприяли розвиткові нової тоді науки – океанографії. До цього плавання (це стосується і І. Крузенштерна, і Ю. Лисянського) подібні спостереження майже не виконувались або ж виконувались лише епізодично [13, с. 25].

Окремі спостереження Ю. Лисянського збагатили зоологію і ботаніку (детальні описи флори та фауни, особливо стосовно о. Кадьяк; спостереження за морськими тваринами, їх детальні описи, а також окремі замальовки, наприклад, майже невідомої на той час у Росії летючої риби тощо). Цінними є також геологічні дослідження – огляд згаслого вулкана Ескомб, гарячих джерел на о. Баранова тощо, які разом із зразками мінералів та гірських порід давали об'єктивне уявлення про геологічні процеси далеких від Росії територій.

Окремо слід виділити, мабуть, найголовніше відкриття капітана Ю. Лисянського – невеликий, але все-таки острів, який залишається зі своєю первинною назвою. І це дуже символічно, адже з історії відомо багато випадків, коли назви, дані відкривачами, не приживались або були свідомо змінені, особливо, коли об'єкт відкривав чужинець.

Острів Лисянського (в англ. транскрипції Lisianski Island) знаходиться у східній частині дуги Гавайських островів, витягнутої більш ніж на 2900 км з південного сходу на північний захід, приблизно за 1700 км на північний захід від міста Гонолулу (на о-ві Гаваї) за 212 км на захід від острова Лайсан. Це низький піщано-кораловий острів, видовжений з півночі на південь приблизно на 2400 м; із заходу на схід – близько 1400 м. Найбільш підвищена північна частина острова, сформована кучугурами піску, підноситься на 10-15 м над рівнем океану; південна – трохи нижча (7-9 м). У центральній частині острова – яскраво виражена западина, яка залишилась на місці мілководної лагуни. Острів фактично є надводною частиною великого рифового утворення – мілини, яка простягається під водою на кілька кілометрів на південь і південний схід. Саме крайню південно-східну її точку капітан Лисянський назвав ім'ям корабля «Нева». Згодом ця назва закріпилася за всією мілиною, площа якої становить понад 220 кв. км. Сам острів оточують окремі підводні та надводні камені (рифів), які становлять небезпеку для мореплавства.

***“Глупырь птица водящаяся на
острове Лисянского”***
*(малюнок Ю. Лисянського,
“Собрание картъ и рисунковъ ...”)*

Цікава і повчальна історія вивчення та освоєння острова Лисянського. У 1827 році біля острова побував російський корабель «Моллер», яким командував капітан М.М. Станюкович (батько відомого письменника). Він відмітив небезпечну міліну зі східного боку острова. (Цей самий капітан на початку 1828 р. відкрив для європейців сусідній острів Лайсан та атол Куре).

У травні 1857 р. острів Лисянського відвідав гавайський капітан Д. Паті на шхуні «Маукавай». Він сповістив, що поверхня острова вкрита травою, а на

глибині близько 1,5 м. у його центрі можна знайти питну воду. Острів відзначався величезною кількістю різноманітних птахів, черепах, тюленів, а прилеглі води були багаті на рибу. Капітан Паті вказав на можливі безпечні проходи до острова. Він також знайшов залишки корабля «Голдер Борден», з яким сталася аварія у липні 1844 року. До цього вважалося, що «Голдер Борден» розбився об скелі острова, який відкрив трохи раніше капітан Пелл на кораблі «Делавер» під час полювання на китів. Таким чином капітан Паті «закрив» «острів Пелла».

У 1859 р. підходи до острова Лисянського досліджував капітан Н.С. Брукс на барку «Гамбія». Він зробив точні описи прилеглих небезпечних рифів і знайшов біля західного узбережжя острова залишки корабля «Конагассет». Брукс вивчив припливні явища, а також зафіксував сильну течію, напрямок якої змінювався під впливом вітру. На півдні острова він знайшов чагарники. Брукс повідомив також про записку, датовану квітнем 1859 р., яку залишив капітан корабля «Сан-Дієго» з інформацією про те, що цей острів є власністю промислової артілі із Сан-Франціско. У цьому ж році капітан Брукс знайшов атол Мідуей, завершивши, таким чином, відкриття групи Гавайських островів.

У червні 1891 р. острів Лисянського відвідав капітан Ф.Д. Волкер на шхуні «Каалокаї». У бортовому журналі він зафіксував, що острів укритий травою та низькорослими кущами. Тюлені спали на піщаних пляжах, а мілководдя кишіло великою кефаллю. *«Острів – маленький рай, або ж його можна зробити за невеликі гроші»* – записав капітан. Він першим оцінив і мінеральні принади острова – у висохлій лагуні знаходилось величезне багатство – тисячі тонн гуано (сухий пташиний послід, який завжди цінувався як органічне добриво).

Відтоді острів відвідували дослідники, шукачі пригод. Особливо острів приваблював мисливців за пташиним пір'ям. Перші спроби його освоєння належать до кінця XIX ст. У 1890-х роках родовище гуано Гавайське королівство передало в оренду Північно-Тихоокеанській компанії фосфатів та добрив. Карл Елшнер, який відвідав острів у 1915 р., відмітив, що найякісніша частина гуано

була вже вивезена, але чимало добрива ще залишилось.

Приблизно в часи «фосфатної лихоманки» якийсь М. Шлеммер почав вирощувати на острові тютюн. Він же завіз (із сусіднього острова Лайсан) кролів, які згодом спричинили справжню екологічну катастрофу. На початку 1900-х років острів часто відвідували мисливці за пташиним пір'ям. До 1904 р. відноситься випадок масового знищення птахів бракон'єрами. У квітні цього року капітан Ніблук сповістив уряд США про присутність на острові близько 80 японців. У червні того ж року до острова прибув корабель «Тетіс», яким командував капітан О.К. Гамлет. Він знайшов у чотирьох хижках людей, які займалися полюванням. Про це свідчили висушене м'ясо птахів, а також кілька сотень пакунків із пір'ям. Ватажок заявив, що вони – частина команди та пасажирів японської шхуни «Айю», яка загинула біля острова. Частина людей підбрала шхуна «Тайю Мару». Трофеї бракон'єрів були оцінені у \$ 20000. Звістка про інцидент на острові Лисянського викликала жваве обговорення в колах громадськості. Дискусія про охорону птахів привела до того, що президент США Теодор Рузвельт у 1909 р. ініціював резолюцію конгресу про створення Гавайського острівного резервату птахів на західних островах архіпелагу від острова Ніхоа на сході до острова Куре на крайньому заході (за винятком атолу Мідуей). Незважаючи на такі заходи, бракон'єри періодично відвідували острів. Так, у січні 1910 р. на острові Лайсан та острові Лисянського було затримано кілька мисливців за птахами. Усі вони були віддані до суду.

Тим часом, завезені на острів кролі здичавіли і, не маючи природних ворогів, почали інтенсивно розмножуватися, знищуючи рослинність, що, у свою чергу, позначилось на стані інших мешканців, особливо птахів, які майже зникли. Острів став «*тоскним і пустельним*» із єдиним зеленим клаптиком тютюну – залишком плантації М. Шлеммера. Так писав пізніше про острів Л.А. Турстон у газеті «Огляд Гонолулу» (за 1 червня 1923 р.).

Врешті-решт за справу узялися спеціалісти Біологічної служби США, яка опікується охороною птахів. Разом з науковими підрозділами з Гонолулу у 1923 р. вони спорядили експедицію до північно-західних островів. Експедиція почала із знищення кролів на о. Лайсан, а коли прибула на о. Лисянського, то виявилось, що від нестачі їжі кролі вимерли, а рослинність почала відновлюватися. Нині на острові Лисянського розташовано сезонний польовий табір біологів, які вивчають гавайських тюленів-монахів, місця розмноження черепах та морських птахів [59, 148, 149]⁵⁵.

2.3. Картографія: виправлені карти

Виконання картографічних робіт під час плавання не регламентувалося жодними спеціальними інструкціями – вони розумілися самі собою і здійснювалися на основі визначення прибережних глибин та контурів берегової

⁵⁵ 2006 року острів Лисянського увійшов до складу проголошеного урядом США заповідника – пам'ятки природи «Папаханаумокуакеа» (англ. «*Papahānaumokuākea Marine National Monuments*») - Ред.

лінії безпосередньо з корабля, а також із використанням матеріалів напівінструментальних топозйомок суходолу. Указаний комплекс робіт традиційно виконували капітан разом із штурманом з допомогою інших офіцерів. Саме ці роботи, включаючи і розрахунки координат корабля та прокладання його курсу, визначали безпеку мореплавства.

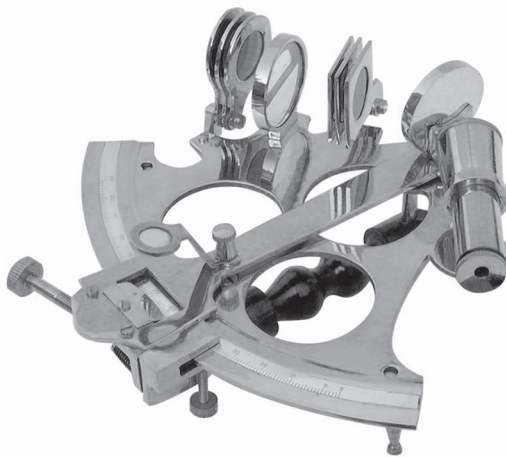
Отримані результати врешті-решт узагальнювались картографічно на основі координатної сітки, визначеної шляхом астрономічних спостережень широти та довготи. Відповідні методи у ті часи вже були досить розвинені і постійно вдосконалювались. Прилади, які використовувалися на початку XIX ст., надавали можливість із відносно великою точністю визначати як місцеположення корабля у відкритому морі, так і координати будь-якої точки взагалі.

Широта визначалася за висотою над горизонтом Сонця та зірок за допомогою кутомірних інструментів, таких як октан та секстан (останній використовується до нашого часу). Причому, з багатьох одночасових спостережень виводилося середнє значення. Більш проблемним було визначення довготи. Цю координату вже з кінця XVIII ст. почали визначати за допомогою хронометрів (точних годинників), хоча все-таки точнішими вважалися розрахунки на основі визначення кутової відстані між Місяцем та певними зірками, з подальшим використанням таблиць француза Бірга. Капітан Ю. Лисянський використовував обидва способи, що видно із його записів.

Для визначення місцеположення корабля відносно берега, так само, як і для визначення будь-якої помітної точки (мису, вершини гори і т.д.) з боку моря (під час зйомки), використовувався один і той самий спосіб – пеленгування. Для цього залучався звичайний магнітний компас із додатковим обладнанням –

пристроєм для візування. З його допомогою вимірювався азимут на точку, яку необхідно було визначити, з двох відомих. Там, де лінії азимутів (пеленги) перетиналися при нанесенні їх на аркуш карти, там і знаходилась точка, яка визначалася. Берег між двома такими точками визначався окомірно.

Однак, специфіка вітрильного мореплавства заважала проведенню точних зйомок з моря (з корабля). Хід самого корабля визначався напрямом та потужністю вітру (які постійно змінювались), а також існуванням течії, що часто перешкоджало кораблеві близько підходити до берега і, таким чином,

Секстан – прилад для визначення географічних координат шляхом астрономічних спостережень

заважало спостерігати окремі його деталі. Крім того, роботи часто проводилися з рухомого корабля, що відбивалося на точності спостережень.

Із вказаних причин, на тогочасних морських картах берегова лінія була нанесена зі значними похибками. Більш-менш точно були визначені окремі орієнтири, які дуже добре можна було розрізнити з боку моря. Тому карти часто доповнювалися планами бухт, панорамними зображеннями берегів.

Для підвищення точності карт, створених за допомогою пеленгування з корабля, ситуація при змозі доповнювалась топографічною зйомкою суходолу. Саме такий комбінований спосіб і використовував Ю. Лисянський, особливо під час перебування біля берегів Аляски. При цьому здійснювалась так звана рекогносцировочна маршрутна зйомка, по своїй суті напівінструментальна бусольно-окомірна, яка в тогочасних джерелах згадується як «опис» («опис берегів», «опис островів» і т.д.). Геодезичну основу такої зйомки складали астрономічно визначені точки-орієнтири (вершини гір, гирла річок і т.д.). Як основний метод зйомки, використовували кутові засічки з допомогою компаса, в окремих випадках – окомірні визначення відстаней та нанесення ситуації. Таким чином створювались так звані «плоскі» карти, на основі яких у камеральних умовах ситуація переносилась на планшети з координатною сіткою в проекції Меркатора (дуже часто з використанням способу згущення клітин при переході з більшого масштабу «плоских» карт до дрібнішого – меркаторських). Цілком очевидно, що створені у такий спосіб карти не завжди відповідали навігаційним вимогам.

Заради історичної справедливості слід відзначити, що яким би вправним картографом не був Ю. Лисянський, його карти (з вищезгаданих причин) не позбавлені помилок. Про це, наприклад, свідчить не менш відомий мореплавець і дослідник В.М. Головнін, який на практиці використовував карту Чиніатської затоки, що її уклав Ю. Лисянський. І все-таки, розуміючи, що таке укладання карт за тих умов, В.М. Головнін тут таки позитивно висловлюється про нього: *«...которого весьма много уважаю как искусного мореходца...»* [107, с.326].

Варто відзначити особистий внесок капітана Лисянського до створення усіх 13 карт, які разом із трьома аркушами малюнків речей тубільців, увійшли до видання *«Собрание картъ и рисунковъ принадлежащих к путешествию флота капитана 1-го ранга и кавалера Юрія Лисянскаго, на корабле Неве»* [3], таблиця 4⁵⁶.

⁵⁶ В авторитетній праці «История гидрографической службы Российского флота», том 1, цей факт прокоментовано таким чином: *«В результате гидрографических работ, произведенных на шлюпе «Неве», Ю.Ф.Лисянский в 1812 г. издал «Собрание» из 13 карт и планов, из которых 11 были составлены им и штурманом Калининым при помощи офицеров шлюпа, а 2 карты – на основе иностранных изданий, исправленных морской съемкой с «Невы»* [55, с.428]. Слід, однак, зауважити, що разом із планом (*«План разоренной крепости жителей Ситкински»*), вміщеному у таблиці малюнків (*«Рисунок III»*), всього *«карт и планов»* – 14.

Таблиця 4

Карти, вміщені у виданні «Собрание картъ и рисунковъ принадлежащих къ путешествию флота капитана 1-го ранга и кавалера Юрія Лисянского, на корабле Неве» [3].

№ п/п	Назва карта	Основний масштаб	Формат (см)	Врізка	Масштаб	Кількість малюнків (види берегів)
1	«Карта, изображающая пролив, отделяющий остров Св. Екатерины от берега Бразилии...»	1 :289800	25x38	-	-	2
2	«Остров Роггевен или Св. Пасхи...»	1 :217000	23x36	-	-	3
3	«Острова Маркезские и Вашингонови...»	~1:1000000	46x55	бухта Тай-о-Гайя; бухта Жегауйе	1:58000 1 :39000	2
4	«Острова Сандвичевы, губа Керекекуи...»	~1:1700000	35x45	бухта Керекекуї	1 :36000	4
5	«Залив Чиниатский и гавань Павловская...»	1 :66840	45x50	-	-	-
6	«Гавань Трех Святителей...»	1 :5930	18x31	-	-	-
7	«Кодьяк с окружающими его островами...»	1 :330000	30x51	-	-	1
8	«Залив Ситка...»	1 :217000	49 X 62	-	-	2
9	«Карта Российских владений в Северо-западной части Америки...»	1:1000000	43x73	-	-	1
10	«Остров Лисянского...»	1 :20000	34x42	-	-	1
11	«Карта проливов Гаспарского и Биллитона...»	1:200000	41x50	-	-	2
12	«Карта пролива Зондского...»	1 :456975	40x52	-	-	1
13	«Карта Земного шара...»	1:52617600	55x89	-	-	1

учасників експедиції), а також підписи на картах, можна стверджувати, що капітан Ю. Лисянський власноручно і одноосібно виконав зйомку тільки острова, названого його ім'ям. Разом із штурманом Д. Калініним він поклав на карту острів Кадьяк з прилеглими островами, причому Д. Калінін власноруч здійснив зйомку північної частини острова (і прилеглих островів Афогнак, Єврашичів та ін.), а Ю. Лисянський разом із ним – східну частину, включаючи бухту Трьох Святителів (при цьому південний захід острова – близько 1/3 усієї площі – вони не «описали»).

Д. Калінін разом із Ю. Лисянським виконали зйомку затоки Чиніатської (на о-ві Кадьяк), Сіткінської (о. Баранова) а також, ще на початку плавання, острова Св. Катерини, протоки та прилеглої частини материкової Бразилії.

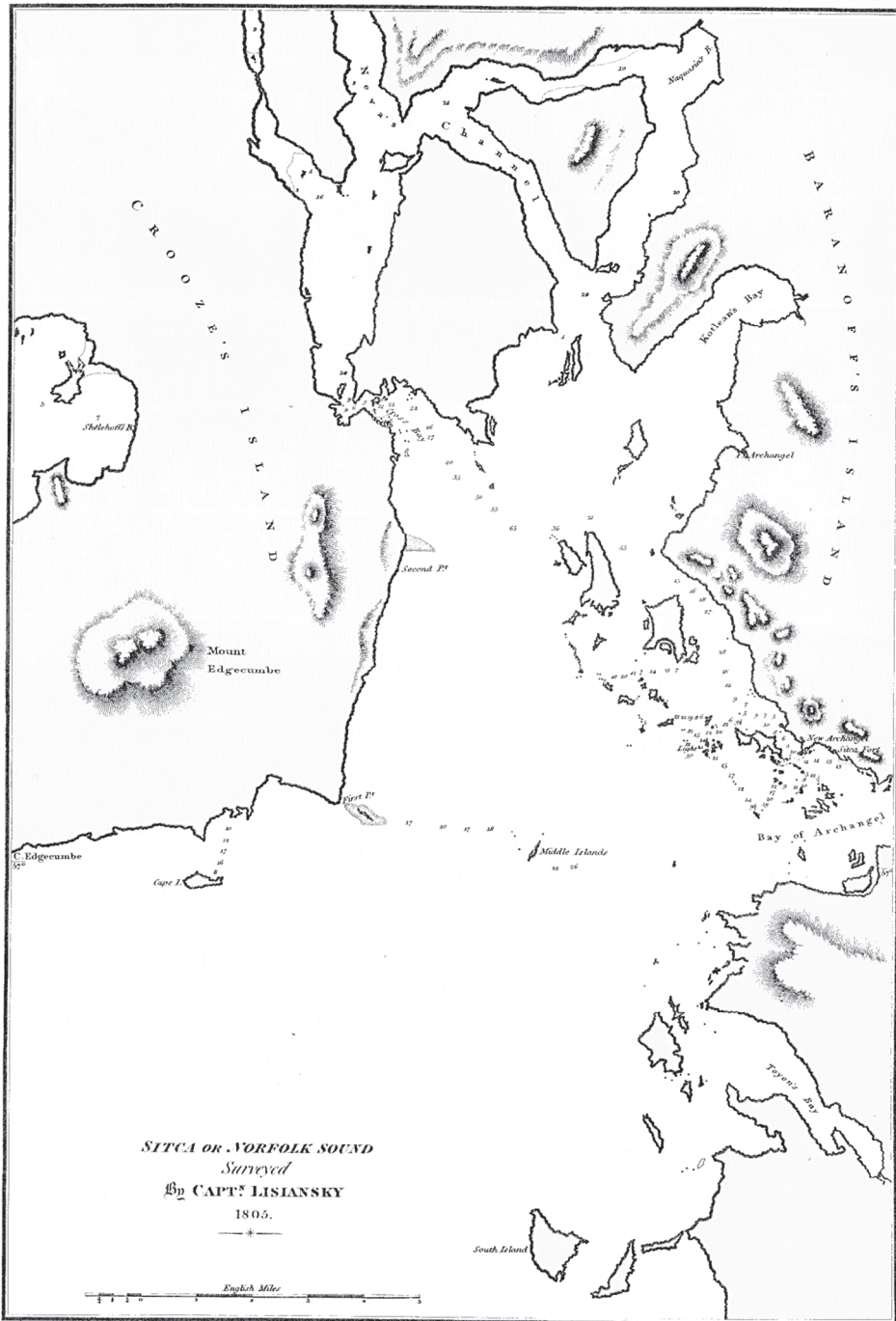
За участю офіцерів «Неви», особливо Д. Калініна, а також Ю. Лисянського виконано зйомку острова Пасхи. Таким же чином «описані» затоки (бухти) Тай-о-Г'айя та Жегауйє на острові Нука-Гіва (Маркізькі острови); Керекекуї на острові Гаваї. За цими матеріалами укладені карти-врізки до загальних карт Маркізьких та Гавайських (Сандвічевих) островів.

Наступні 6 карт – це фактично вже відомі карти інших авторів, але доповнені новими даними, *«определенными кораблем «Невою»* [3], тобто знову ж таки її штурманом та капітаном за участю інших офіцерів. Це такі карти: Маркізьких та Вашингтонових островів; Сандвічевих (Гавайських); російських володінь в Америці (в основному доповнена власними даними Ю. Лисянського та Д. Калініна); протоки Гаспарської; протоки Зондської; карта світу. *«За достоверность этих карт автор полностью ручается, ибо они сделаны на основании личных съемок»*, – так писав Ю. Лисянський у передмові до англійського видання 1814 р. [11, с.208].

До багатьох карт додані малюнки – види берегів з певної віддалі (всього 20), що значно спрощує орієнтування під час плавання. Можна вважати, що всі вони виконані Ю. Лисянським, починаючи з першого – виду острова Тенеріфе – головного з Канарських островів. *«Долгом себе поставлю заметить, что вид острова Тенерифе, со стороны северной, находящийся в Ост-Индском английском Атласе, весьма не походит на действительный, а потому я прилагаю свой к карте земного шара»* [2а, с.28].

Таким чином, Ю. Лисянський брав участь у створенні карт уже на першому етапі – етапі безпосередньої зйомки. Відомо також, що йому повністю належить і камеральна підготовка оригіналів карт, із яких виконувалися гравюри⁵⁷.

⁵⁷ Зіставляючи комплекти карт, які зберігаються в різних установах, наприклад, у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського у Києві та в Музеї рідкісної книги Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя, можна помітити, що друковані вони на різному папері. Примірник у Ніжині – на цупкому сірувато-білому папері, у Києві – на блідо-блакитному напівкартоні. З цього можна зробити висновок, що карти друкувалися за неоднакових умов, імовірно, в різних друкарнях. Те саме можна сказати про комплектність карт: визначеного порядку не існувало. Так, у Києві, Ніжині та Санкт-Петербурзі (Кунсткамера) зберігаються однакові комплекти, але самі карти згруповані в різному порядку. Відомі також окремі відбитки карт та їх неповні комплекти [143, с.184 (№843); С.194 (№880)].

Сіткінська затока. Мал. Ю.Лисянського («Voyage around the World...», London, 1814.)

Привертає увагу сама якість виконання графічних зображень. Усі вони чорно-білі, викреслені за тогочасними правилами, підписи зроблені каліграфічним шрифтом. У титулі карти, після її назви, вміщено точні координати об'єкта, дані про магнітне схилення, способи їх визначення тощо. Зміст карт майже однотиповий: берегова лінія, проміри глибин, назви заток, проток і т. ін., на деяких позначено шлях корабля «Нева», а також рельєф і рослинність, населені пункти у вигляді окремих будівель (з підписами).

На великомасштабних картах, зазвичай, позначені глибини, а також, згідно з тогочасними правилами, характер ґрунту, наприклад: «песок», «ракушка», «иль». На плані двох бухт о-ва Нука-Гіва та Чиніатської затоки позначені якірні стоянки кораблів.

Цікавим є спосіб зображення рельєфу – штрихами. Спосіб штрихів почав застосовуватися із середини XVIII ст., і за часів Ю. Лисянського до практики картографування ще не були введені так звані шкали штрихів, у яких товщина штрихів і віддаль між ними відповідали значенню крутизни схилу. Тому якість малюнка, уміння передати характер рельєфу місцевості повністю залежали від картографа. У даному разі рельєф відображено не гірше, ніж на інших картах початку XIX століття.

Усі карти укладені в проекції Меркатора і супроводжуються лінійним масштабом. Там, де він відсутній, за масштаб слугує (як це і прийнято в морській картографії) мінутна рамка карти.

Кarti Ю. Лисянського разом з описом далеких земель популярні не тільки серед любителів географічної літератури. Тривалий час їх використовували моряки та дослідники. Про це пише згаданий вище мореплавець В.М. Головнін [107].

Твори Ю. Лисянського використовувалися при спорядженні багатьох експедицій, вони входили до комплекту корабельних бібліотек, наприклад, першої російської експедиції до Бразилії (1821-1836 рр.) [89], навколосвітньої подорожі під командуванням М.П. Лазарева у 1822-1825 рр. на кораблі «Крейсер» [99, 100] та ін.

Картографічні матеріали Ю. Лисянського були використані під час укладання популярних і широкоживаних у XIX ст. творів. Це «Атлас Северной части Восточного океана...» Г. Саричева, 1826 р. [55, с.424]; «Атлас северо-западных берегов Америки, островов Алеутских и некоторых мест Севера Тихого океана» М. Тебенькова, 1852 р.; перша Американська лоція Аляски, 1869 р. (розділ 2.5) та ін. Необхідно підкреслити, що карта світу Ю. Лисянського певний час була єдиною найточнішою і також широко використовувалася.

2.4. Етнографія: безцінні колекції

Одним із завдань навколосвітньої подорожі, як уже побіжно згадувалося, було вивчення побуту та життя тубільців, а також збір відповідних предметів. З цією метою, під час підготовки експедиції, ад'юнкт із природничої історії,

ординарний академік О.Ф. Севастьянов⁵⁸ склав спеціальну інструкцію, якою й користувався Ю. Лисянський [122]. Для реалізації цього завдання експедиція була забезпечена речами для обміну, а саме: яскравими тканинами, інструментами, різними дрібницями тощо [123]. Для цього ж на корабельній кузні відразу ж при вході у Тихий океан були виготовлені залізні ножі, цвяхи, сокири і т.д.

Протягом подорожі, Юрій Федорович намагався ретельно фіксувати особливості побуту і культури різних народів, особливо це йому вдалося щодо тубільців Північної Америки. Розглядаючи цей аспект його діяльності, не можна не звернути увагу на його природний талант спостерігача, поважне ставлення до людини зокрема та до її культури взагалі, а також притаманний йому хист колекціонера. Результати такої діяльності Ю. Лисянського представлені у трьох формах: описах, які увійшли до його книжки; малюнках, що вміщені в його *«Собрании картъ и рисунковъ...»*, а також зібраних ним предметах, які зберігаються в деяких музеях.

Серед текстових матеріалів безперечно цінність становлять описи релігійних церемоній, поховань, культурні та побутові особливості жителів островів Пасхи, Маркізьких та Гавайських, а також індіанців Америки. Такі описи доповнюють зображення речей, вміщені на трьох аркушах у *«Собрание картъ и рисунковъ...»*.

На першому (*«Рисунок I. Вещи, употребляемые жителями островов Вашингтоновых»*) – усього 30 малюнків; на другому (*«Рисунок II. Вещи, принадлежащие жителям островов Сандвичевых. Вещи жителей Ситкинских. Вещи, принадлежащие жителям острова Кадьяка»*) – усього 55 зображень. Третій аркуш (*«Рисунок III»*) складають креслення тубільських човнів та їх частин, план фортеці на о. Баранова та 2 малюнки тварин – усього 25. Ці малюнки вже самі по собі представляють собою унікальний історичний та етнографічний матеріал, тому й досі використовуються для визначення окремих речей тубільців, допомагають встановити початковий вигляд предметів, які за тривалий час зберігання в колекціях зазнали деяких пошкоджень (втратили окремі деталі).

Окремою заслугою Ю. Лисянського є складання словників мов тубільців: о-ва Нука-Гіва (близько 150 слів та виразів), Сандвічевих (Гавайських) о-вів (понад 200 слів та виразів), індіанців Алякинської затоки (понад 1,5 тисяч слів).

Схильність до колекціонування почала проявлятися у Ю. Лисянського ще за часів служби у Британському флоті – тоді він зібрав колекцію морських мушель, опудал деяких птахів тощо. Під час навколосвітньої подорожі його пристрась підсилювалася згаданою вище інструкцією про збір предметів культури й побуту тубільців. Непохитне дотримування Ю. Лисянським саме цієї інструкції, навіть призвело до відомої сутички з М.П. Резановим під час перебування експедиції на Маркізьких островах.

⁵⁸ Олександр Федорович Севастьянов (1771-1824) – натураліст-перекладач, академік Петербурзької АН (з 1800 р.), член багатьох російських і зарубіжних наукових товариств. Працював у галузі зоології та геології. Перекладав російською мовою праці К. Ліннея, А. Гумбольдта та ін. [27].

Достовірно відомо, що привезені Ю. Лисянським речі, які становили наукову цінність з погляду етнографії, були розподілені між Кунсткамерою та Музеєм Адміралтейського департаменту, частина ж потрапила до приватної колекції М.П. Румянцева. Не виключено, що деякі речі перейшли у власність інших приватних осіб. У самого Ю. Лисянського залишилося значне зібрання морських мушель, коралів та інших раритетних речей, привезених з подорожей (починаючи зі служби у Британському флоті), а також колекція одягу та зброї тубільців. Усе це надбання після смерті мореплавця, згідно з його заповітом, поповнило колекцію Музею графа М.П. Румянцева [9, 11]. У подальшому колекція Музею Адміралтейського департаменту була передана до Кунсткамери, де зберігається до сьогодні. Колекція, що належала М.П. Румянцеву, перебуває в Музеї антропології ім. Д.М. Анучина Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова⁵⁹.

Найбільше предметів зберігається в Музеї антропології та етнографії ім. Петра Великого Російської Академії наук у Санкт-Петербурзі (Кунсткамера). Деякі речі виставлені для огляду, але більша частина перебуває у сховищах. Слід додати, що Ю.Ф. Лисянський особисто передавав до Кунсткамери колекції, зібрані на о. Кадьяк та Маркиських островах⁶⁰.

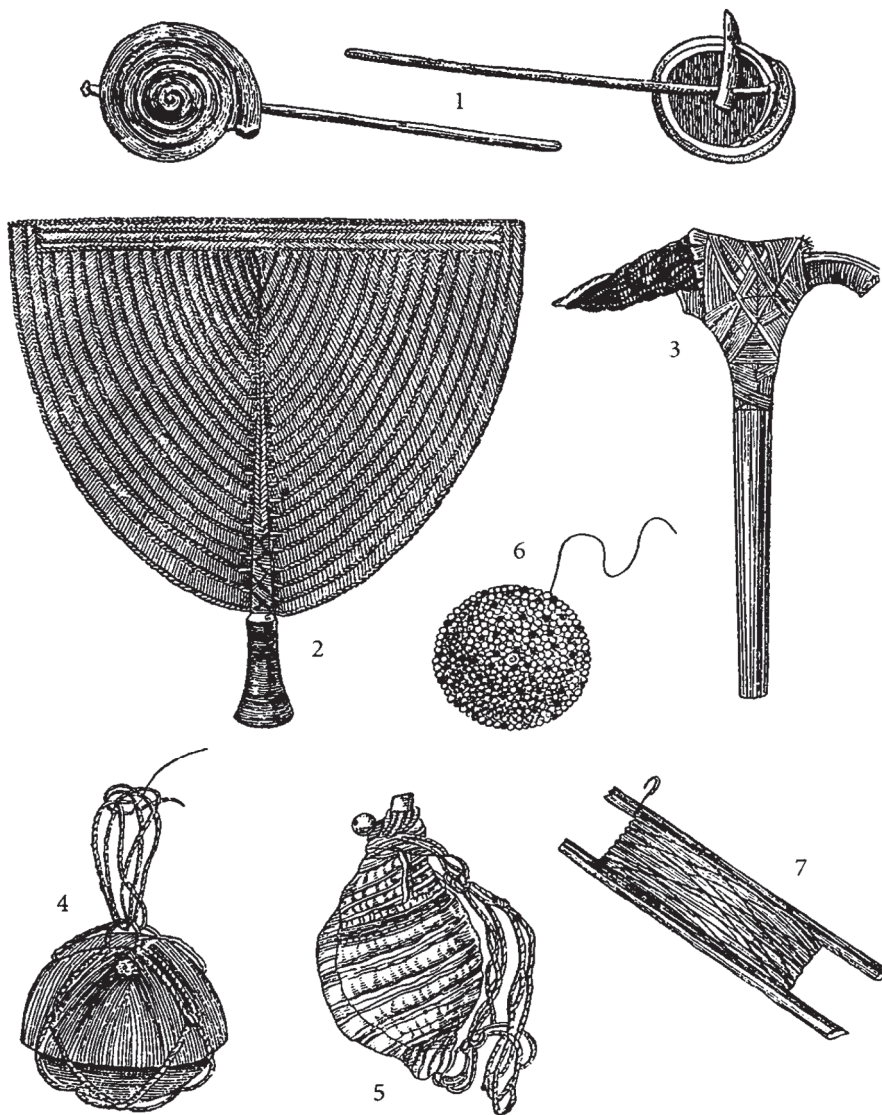
Найчисленніша колекція речей північноамериканських індіанців (ескімосів, алеутів, жителів о. Кадьяк) зберігається під № 536. У ній налічується близько 40 окремих предметів⁶¹, а саме: побутові речі (шкіряні гаманці, чаша, капелюхи); моделі човнів; культові предмети (маски, капелюхи, головка жезла); мисливське знаряддя (гарпун, сітка для полювання на птахів, списи, лук та стріли). Поміж цих речей окрему увагу привертає човен (байдарка завдовжки 8 метрів) з веслами. Цікава деталь: якщо майже всі речі цієї колекції Ю. Лисянський зібрав на о. Кадьяк, то 5 стріл (із 7) належать індіанцям Каліфорнії. Відомо, що сам Юрій Федорович там не бував, а стріли могли потрапити до нього від моряків з інших кораблів, які відвідували Каліфорнію [122].

Частина експонатів північноамериканського походження з островів Кадьяк та Сітка (Баранова) зберігається в інших колекціях Кунсткамери. Ці речі надійшли до Музею Адміралтейського департаменту від Ю.Ф. Лисянського та офіцера корабля «Нева» П. Повалішина у 1806 році. Згодом колекцію поповнювали інші російські мореплавці. Музей Адміралтейського департаменту проіснував до 1828 р., коли, за наказом Миколи I усі його зібрання були передані до Кунсткамери [119]. Найцінніші зібрання Ю. Лисянського зберігаються в колекції № 633. Це речі алеутів, індіанців-тлінкітів, а саме: дерев'яна ложка, залізний кинджал з піхвами, бойовий шолом індіанців-тлінкітів, шкіряна сумка, брязкальце, зроблене з дзьобів птахів. Деякі речі зберігаються в інших колекціях: дерев'яний капелюх (кол. № 2888), бойовий обладунок воїна-тлінкіта з о. Сітка (кол. № 2454), церемонійна маска (кол. № 2448) та ін. [119].

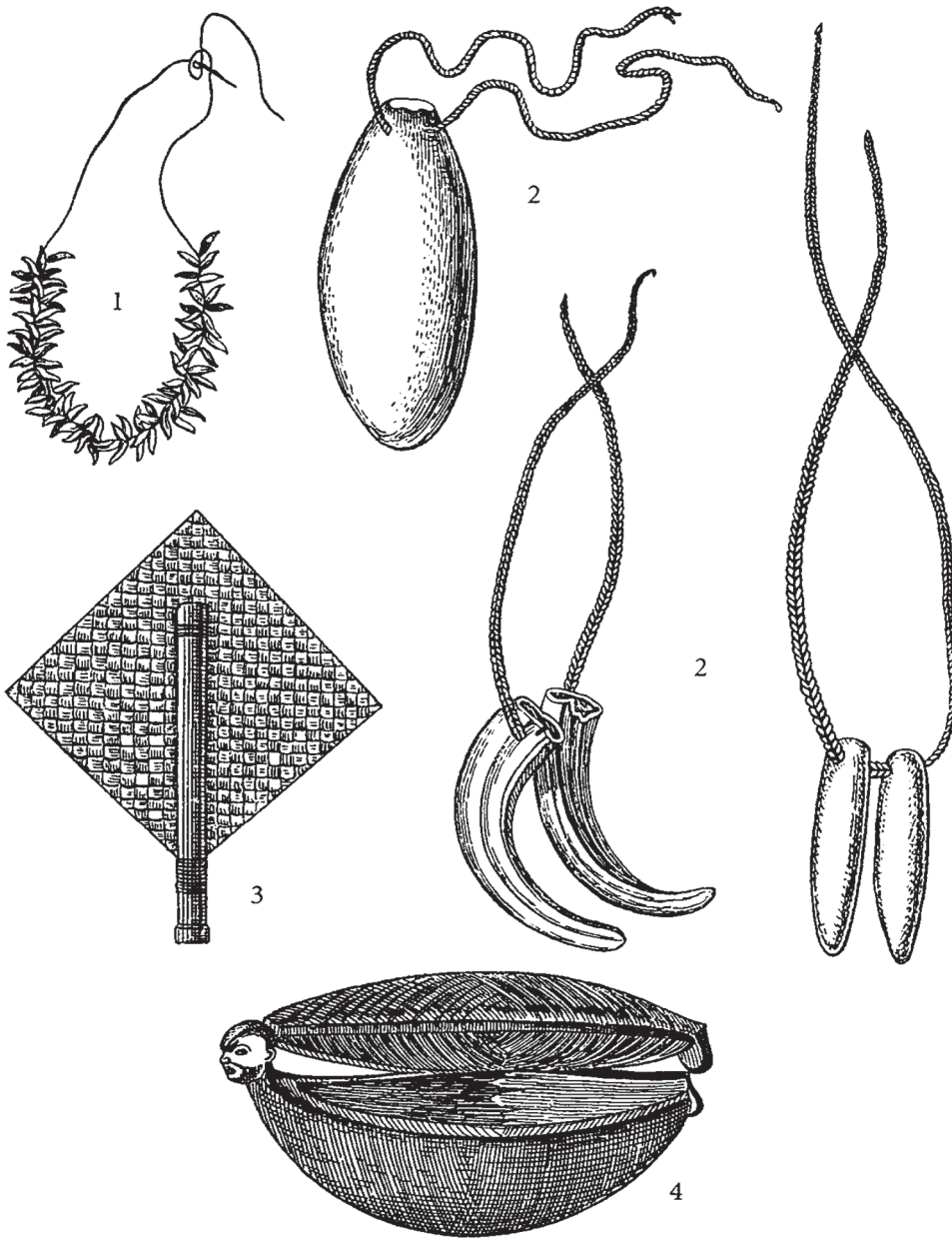
⁵⁹ Приблизно така сама доля спіткала речі, які збирали І.Ф. Крузенштерн і офіцер з «Неви» П. Повалішин, хоча зібране ними за кількістю значно поступається колекції Ю.Ф. Лисянського.

⁶⁰ Про це свідчить запис у журналі Кунсткамери: «Академик Севастьянов представил конференции роспись вещам, подаренным 2-ном флота капитаном Лисянским предметов с о-ва Кадьяка и Маркизских островов» (цитовано за [122, С.58]).

⁶¹ За описом [122], за іншими даними – 78 предметів [118].

Речі мешканців Вашингтонових островів з колекції Ю.Лисянського
 («Собраніє картъ и рисунковъ...»): 1. Серезки з черепашок; 2. Віяло;
 3. Кам'яна сокира; 4. Посудина з тикви; 5. Черепашка-музичний інструмент;
 6. Іграшка; 7. Риболовне знаряддя (За малюнками Ю.Лисянського)

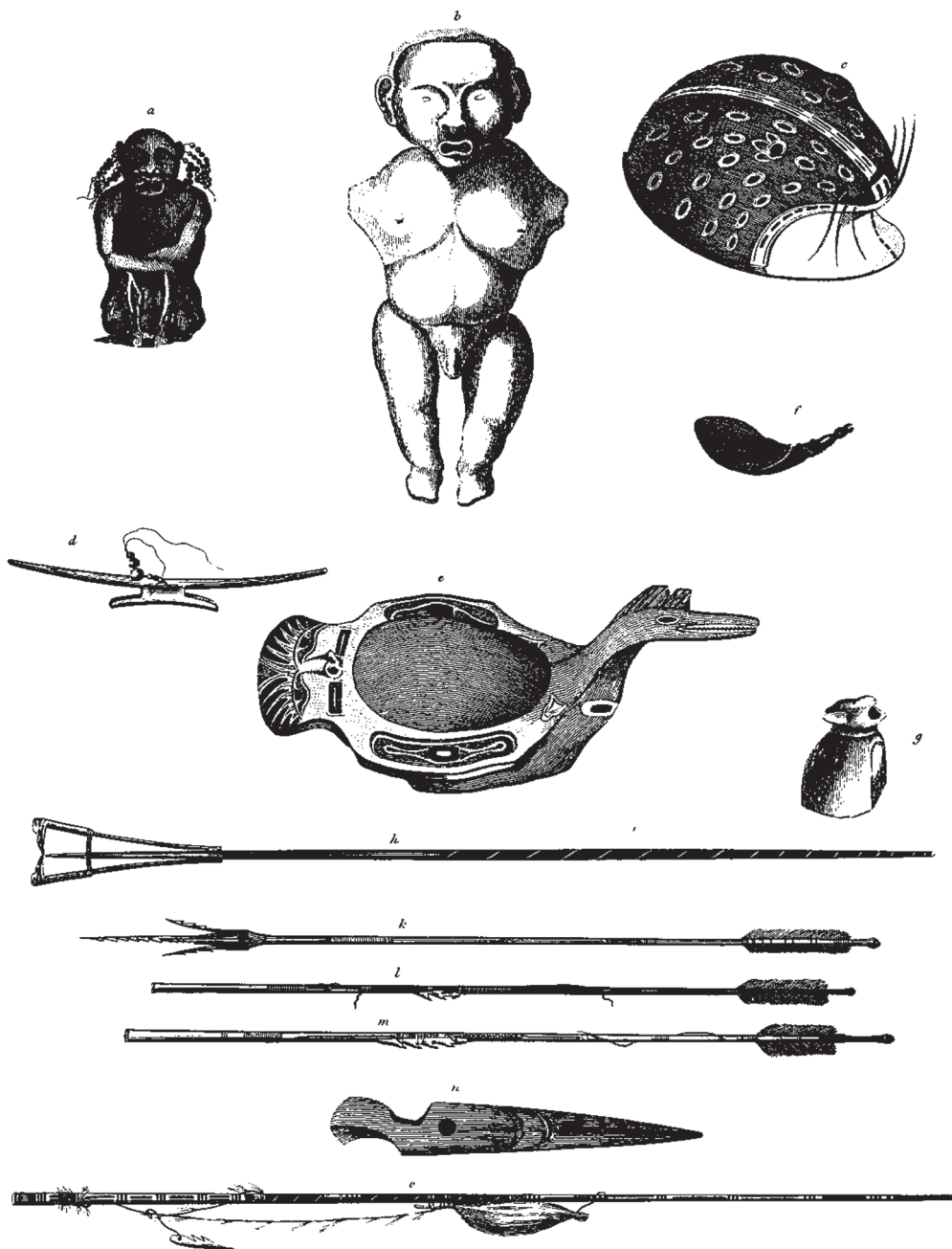
Речі мешканців Вашингтонових островів з колекції Ю.Лисянського
 («Собраніє картъ и рисунковъ...»): 1-2. Намиста з черепашок, кісток та
 зубів свині; 3. Віяло; 4. Дерев'яна посудина (За малюнками Ю.Лисянського).

Речі, які Ю. Лисянський зібрав на Маркізьких та Гавайських (Сандвічевих) островах, зберігаються у відділі Австралії та Океанії Музею антропології та етнографії (Кунсткамера) у колекціях № 711, 736, 750, 5662, разом із зібраннями інших мандрівників [120]. Одну частину колекції до Кунсткамери передав сам Ю.Ф. Лисянський 9 грудня 1806 р. разом з описом, який мав назву *«Каталог искусственным вещам и одежде разных европейских, азиатских и американских народов»*. Цей каталог налічував 83 позиції, причому в деяких нараховувалось декілька предметів. Зокрема, були представлені: із Сандвічевих (Гавайських) островів – *«идол сандвичский»*, зброя, побутові речі, віяла, сітки для риби, ляльки, 7 зразків тапа (тканини з лубної частини дерев); з Маркізьких островів – 6 зразків тканини, миска, сокира, а також *«голова маркизская, разбитая камнем во время сражения»* [123]. На сьогодні ці речі зберігаються в колекції № 750 (усього 23 предмети) [125].

Інша частина колекції предметів з Океанії надійшла до Кунсткамери з Музею Адміралтейського департаменту у 1826 р., серед них знаряддя праці, одяг, прикраси, ритуальні речі – усього 326 предметів (колекція № 736), зібрані першими російськими навколосвітніми мореплавцями, у т.ч. і Ю. Лисянським [125]. Невелика частина етнографічної колекції Ю.Ф. Лисянського зберігається у музеї антропології Московського державного університету ім. Д.М. Анучина (1843-1923 рр.), який існує з 1879 року [116]. Це ті речі, які спочатку перебували у приватному зібранні графа М.П. Румянцева, і після його смерті експонувались у Румянцевському музеї⁶², а згодом, у 1861 р. були перевезені з Петербургу до Москви. Зокрема, речі з острова Кадьяк, які належали ескімосам-конягам: різноманітні знаряддя морського промислу та мисливства, а також каркас шаманського бубна із зображенням чоловічої голови – усього 21 предмет. У цьому ж музеї зберігаються експонати, що стосуються каліфорнійських індіанців (які Лисянський придбав на о. Баранова), а саме: три декоративні кошики, вушні прикраси із пташиних кісток із вирізбленим геометричним орнаментом, капелюх із пташиного пір'я та кілька стріл [124].

До всіх зібраних і привезених Ю.Ф. Лисянським речей тубільців необхідно ставитися як до безцінного скарбу. Насамперед, як до таких, що пов'язані з ім'ям великого мореплавця, видатної особистості. По-друге, це історичні реліквії, оскільки вони є матеріальними свідченнями про життя вже неіснуючих суспільно-етнічних груп. І нарешті – вони мають, за оцінками фахівців, велику наукову (з погляду етнографії) та художню цінність, а деякі з них взагалі унікальні – подібні речі відсутні в інших музеях і існують лише в одному примірнику.

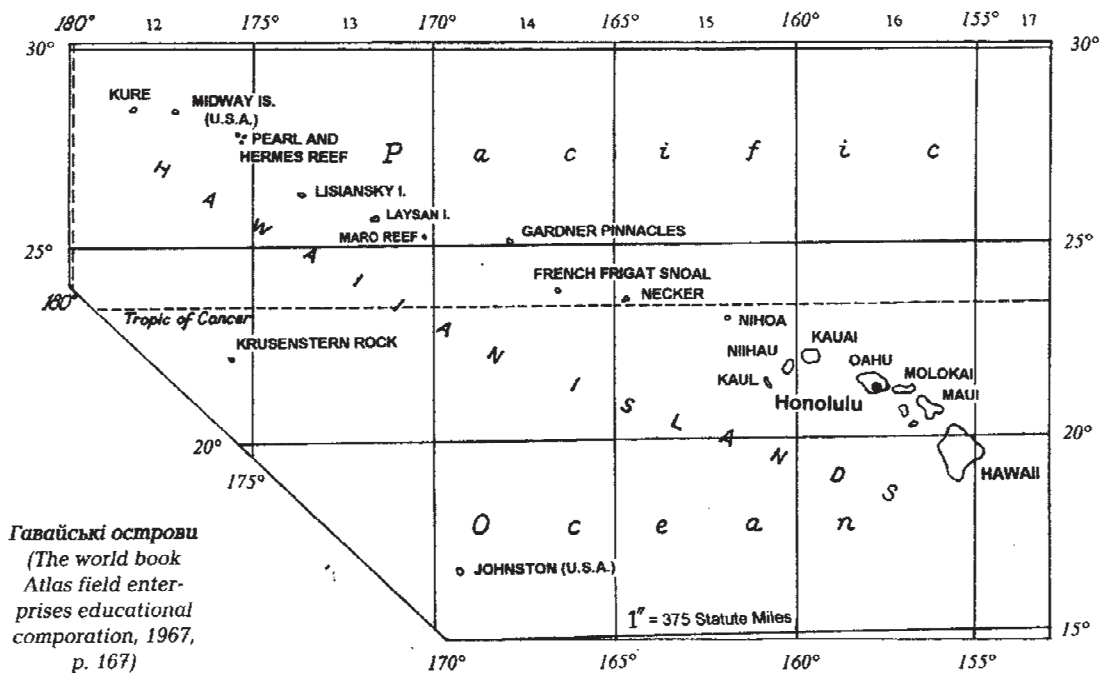
⁶² Граф Микола Петрович Румянцев (міністр комерції, а після завершення плавання Ю. Лисянського – прем'єр-міністр), Почесний член Російської Академії наук, сприяв розвитку науки та просвіти. Його будинок у Петербурзі з різноманітними колекціями, згідно з його заповітом, перетворено на музей, який відкрито у 1832 році. На фронтоні будинку напис: *«От государственного канцлера графа Н.П. Румянцева на благо и просвещение»* [124].

Речі мешканців Аляски, островів Сітка та Кадьяк. (За малюнками Ю.Лисянського, «Voyage around the World...», London, 1814).

Речі мешканців Аляски, островів Сітка та Кадьяк. (За малюнками Ю.Лисянського, «Voyage around the World...», London, 1814).

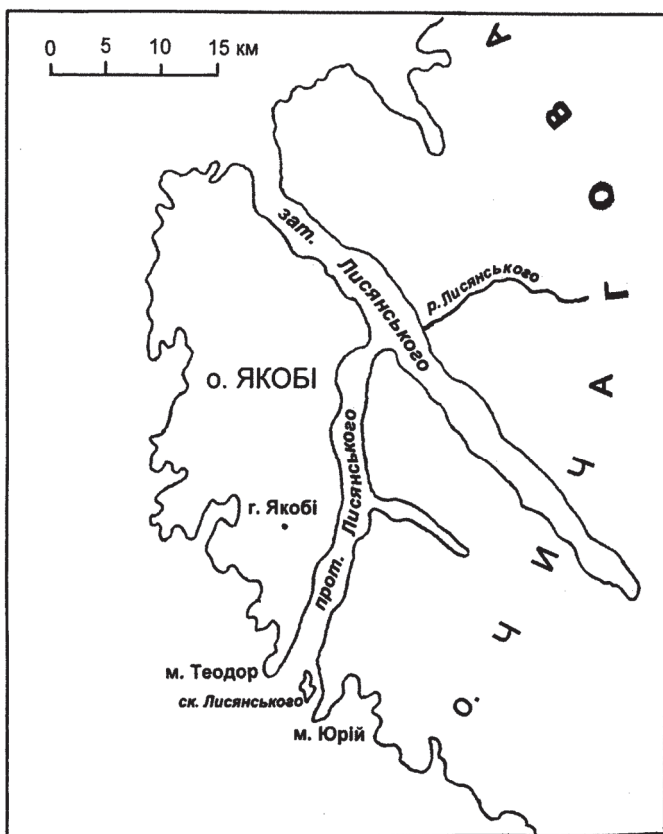

Про це свідчить хоч би той факт, що речі з колекції №633 неодноразово демонструвались на зарубіжних виставках, а саме: «Мистецтво індіанців тлінкітів» (Пальма де Мальорка, 1996); «Наука та мореплавання: найважливіші подорожі росіян в Америку, 1728-1867» (Анкорідж, 2000); «Почуття води: Колекція морського мистецтва з експедицій до Аляски та Британської Колумбії, 1774-1910» (Вашингтон, 2000); «Тлінкіти: Індіанська культура на Алясці» (Цюріх, 2001) [119].

Таким чином, Ю. Лисянський зробив вагомий внесок в етнографію – своїми чудовими описами та зібраними речами він залучив до наукового обігу цілий культурний шар, вивчення якого не припиняється ось уже 200 років...

2.5. Лисянський: ім'я на карті світу

Доля назв, пов'язаних з ім'ям Ю.Ф. Лисянського складалася по-різному. Майже всі довідкові видання наводять хрестоматійні дані про географічні об'єкти, названі на честь видатного мандрівника: острів Лисянського (відкритий ним у 1805 р.), півострів на північному березі Охотського моря (між містами Охотськ та Магадан), гора на о. Сахалін [12, 14, 22, 27, 30 та ін.]. Ці довідники (енциклопедії) є беззаперечним джерелом для всіх популярних публікацій, хоча до цього списку можна додати підводну гору в Охотському морі, біля о. Самушир (Курильські острови), відкриту і названу на честь славетного мореплавця радянськими океанографами [25].

*Топоніми о. Якобі та північно-західної частини о. Чичагова
(архіпелаг Олександра, Алякинська затока)*

експедицію, яка здійснювала геологічні, ботанічні, географічні та топонімічні дослідження. У результаті її роботи у 1869 р. була створена перша американська лощія Аляски. Серед багатьох використаних джерел, у тому числі матеріалів російських дослідників, є посилання і на праці Юрія Лисянського. У цій експедиції брав участь і В. Долл, який 1870 р. видав книжку «Аляска та її ресурси». Пізніше він продовжив дослідницьку діяльність у складі телеграфної компанії, яка проклала кабель через Берінгову протоку. Він вважається одним із знавців Аляски [79].

Ім'ям (точніше прізвищем) Лисянського названо два об'єкти на острові Баранова: мис на півдні острова і невеликий півострів північніше м. Сітка. Це зробив В. Долл у 1883 році. Але найбільше топонімів (шість), пов'язаних з ім'ям Ю. Лисянського, трапляється на північно-західному узбережжі острова Чичагова і на сусідньому з ним острові Якобі, що простягнувся у меридіональному напрямі приблизно на 28 км, а по паралелі 58 пн. ш., яка перетинає острів майже посередині – на 15 км. Поверхня острова скеляста, прорізана стрімкими глибокими урвищами. Найвищі точки – пік Якобі (2460 м. над рівнем моря) і гора Танакіс (2270 м.). Ці об'єкти Ю. Лисянський ідентифікував як острови і дав їм назви, а також уперше закартографував.

Однак, це топонімічне питання значно глибше і ширше, бо воно стосується не тільки особисто Ю.Ф. Лисянського, а й усієї навколосвітньої експедиції та її наслідків. Щодо самого Ю. Лисянського, то на його честь названо ще 8 об'єктів у «Російській Америці», і піклувався про увічнення його імені американець В. Долл. Безперечно, він – один із небагатьох дослідників, який гідно оцінив внесок нашого співвітчизника у вивчення Північно-Західної Америки.

Як відомо, «Російську Америку» у складі Аляски Росія продала навесні 1867 року. Відразу ж після того американці під керівництвом Дж. Девідсона організували комплексну

Назва Lisianski Inlet (inlet – англ. – вузька фіордоподібна затока), що належить затоці, яка починається з протоки Кросс-Саунд (що зв'язана з Аляскинською затокою) і простягаючись у південному напрямку, відділяє спочатку о. Якобі від о. Чичагова, а потім вривається в останній; уперше з'явилася на карті, опублікованій у 1908 році. У цю саму затоку впадає річка, яку в 1955 р. геологи, що там працювали, назвали Lisianski-river [79].

Ще три назви, пов'язані з Ю. Лисянським, з'явилися на карті завдяки діяльності В. Долла. Це протока Лисянського, яка простягається від затоки Лисянського (Lisianski Inlet) на південний захід у відкрите море, відділяючи о. Якобі від о. Чичагова. В. Долл аргументував своє рішення тим, що ця протока уперше була показана саме на карті Ю. Лисянського. Він же увічнив пам'ять про мореплавця у двох мисах на берегах цієї протоки. Один – названий у 1870 р. на честь батька Юрія – Theodore (Федір) – низький, укритий лісом мис, що лежить на півдні о. Якобі. Мис на іншому боці протоки Лисянського В. Долл назвав у 1879 р. його ім'ям – Grey. Близько 1925 р. цю назву було поширено і на кілька скель поблизу мису [79]. Таким чином, маємо унікальний факт – в одній місцевості сконцентровано географічні назви, які відтворюють ім'я, по батькові та прізвище дослідника. І він гідний цього! Ще один цікавий факт. У 1888 р. бюро рибальства США дало ім'я Лисянського невеличкій затоці на о. Кадьяк, але у 1929 р. берегова служба зафіксувала нову назву – Barling Bay [79]. На о. Чичагова, в околицях сучасного американського міста Пелікан, чекає на відвідувачів так званий «Будинок рибалки на березі затоки Лисянського».

Поряд з Ю. Лисянським не можна не згадати про штурмана шлюпа «Нева» Данила Калініна, який фактично був першим помічником капітана під час топозйомок і досліджень, а іноді і і самостійним виконавцем. Він – єдина особа з усього екіпажу, ім'я якої увічнено на карті. На противагу цьому, інші капітани, наприклад, славнозвісний Дж. Кук дуже щедро «роздавав» назви географічним об'єктам на честь своїх офіцерів та можновладців з Лондона⁶³, хоча багато з цих назв не витримали випробування часом. Інша справа – експедиція Лисянського. Ім'ям Д. Калініна названо затоку на північному березі о. Круза, який саме він уперше описав як острів. Його ж ім'ям у 1896 р. капітан флоту США Мур назвав і мис на острові.

З цього приводу слід розповісти про незвичну долю Данили Калініна,

⁶³ (Кук Дж.). Второе кругосветное плавание капитана Дж. Кука. Плавание к южному полюсу и вокруг света в 1772–1775 гг. Пер. с англ. – М.: Мысль, 1964. – 623 с.

фатально пов'язану із долею шлюпа «Нева». Після повернення з навколосвітньої подорожі він перейшов на службу до Російсько-Американської компанії. На тому ж кораблі «Нева» він здійснив своє останнє плавання, яке трагічно закінчилося: у січні 1813 р. шлюп розбився на скелях поблизу гори Ескомб, на тому самому острові Круза. Судилося так, що Д. Калінін опинився серед загиблих у тій катастрофі...

Усім відомо, з якими почуттями ставляться моряки до свого корабля, особливо коли він стає рідною домівкою на кілька років. Не є винятком і шлюп «Нева», на якому Ю. Лисянський був не тільки капітаном, а й справжнім хрещеним батьком – адже саме він його придбав як шлюп «Темза» і перехрестив на «Неву». Цьому кораблеві (разом із шлюпом «Наdejда», яким керував І. Крузенштерн) присвячені окремі статті у Великій Радянській Енциклопедії [98].

Символічно, що Ю. Лисянський назвав ім'ям «Неви» міліну, яка знаходиться біля острова його імені, і саме ту, на яку натрапив корабель! Ю. Лисянському належить також авторство назви Нева для протоки між островами, прилеглими до о. Круза і північно-західним берегом о. Баранова – на його карті «Залив Ситка ...» підписано «Пролів Невской» [3]. У 1809 р. російський мореплавець І.Ф. Васильєв, який близько 20 років ходив у північній частині Тихого океану, назвав ім'ям «Неви» невеличкий острівець біля Сітки. Інші назви на честь шлюпа з'явилися на карті вже після його загибелі (якщо не брати до уваги річку на острові Нука-Гіва – Лисянський назвав її за асоціацією з річкою Нева – Невка, хоча і шлюп названо ім'ям цієї річки).

В інших випадках спостерігається дуже схожа і невизначена ситуація – на честь якої Неви названо об'єкт. На одній із карт відомого Атласу Г. Саричева (1826 р.) у Сіткінській затоці нанесено маленький острівець Невський. У відомому словнику топонімічних назв Аляски (1967 р.) автор Д. Орт) вказано, що острів названий на честь шлюпа «Нева», але з приміткою, що в даному разі не виключене походження від російського прізвища [79].

На карті Російсько-Американської компанії 1849 р. ім'я Нева знаходимо у назві невеликої затоки на південно-західному узбережжі о. Круза. Затока знаходиться недалеко від того місця, де загинув шлюп, що переконує у походженні назви. Не викликає сумнівів, що саме шлюп, яким керував Лисянський, увічнено у назві мису між протоками Паксіна та Неви відомим дослідником Аляски В. Доллом у 1883 році. Назва Nevensky, стосовно великого острова на р. Юкон, з'явилася на карті 1940 р., хоча, як вважають деякі дослідники, це може бути спотворене відоме російське прізвище [79, с.51]. На американській карті 1943 р. з'явилася бухта Neva Cove, яка знаходиться біля узбережжя о. Кадьяк, неподалік від Narrow Streit, але з приміткою, що назва місцевого походження [79, с.52].

Ім'ям Ю.Ф. Лисянського названі:

№ п/п	Об'єкт	Місцезнаходження	Хто відкрив, рік	Хто назвав, рік
1	Острів	Гаванські о-ви	Ю. Лисянський, 1805 р.	Команда «Неви», 1805 р.
2	Півострів	Північне узбережжя Охотського моря	Немає даних	Немає даних
3	Гора	о. Сахалін	Географи Курильської експедиції, 1946 р.	Геоірафи Курильської експедиції, 1946 р.
4	Підводна гора	Охотське море, біля о. Самушир	Радянські океанографи	Немає даних
5	Півострів	о. Баранова (північніше мису Сітка)	Немає даних	В. Долл, 1883 р.
6	Мис	о. Баранова, південь	Немає даних	В. Долл, 1883 р.
7	Затока (Inlet)	Пн.-зх. о. Чичагова	Немає даних	На карті 1908 р.
8	Річка, яка впадає у затоку (Inlet)	Пн.-зх. о. Чичагова	Немає даних	Геологи, 1955 р.
9	Протока	Відділяє о. Якобі від о. Чичагова	Уперше показано на карті Ю.Лисянського «Карта Российских владений...», 1805 р.	В. Долл, 1870 р.
10	Мис Theodore	На півдні о. Якобі	Немає даних	В. Долл, 1870 р., на честь батька Ю. Лисянського
11	Мис Urey	Пн.-зх. частина о. Чичагова	Немає даних	В. Долл, 1879 р.
12	Скелі Urev	Біля мису Urey	Немає даних	Г1925 р.
13	Вулиця	м. Ніжин	-	1973

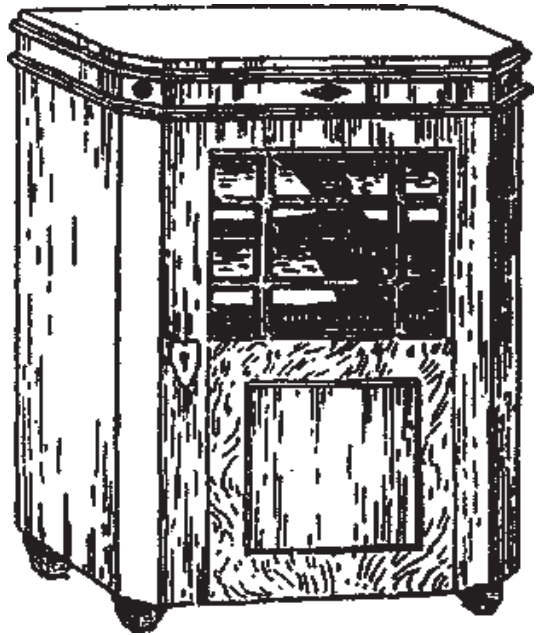
2.6. Увічнено у камені: меморіальні і пам'ятні місця, події

Цей перелік логічно почати з Ніжина, рідного міста Юрія Федоровича. У центрі міста (вул. Гоголя, 4) розташована церква Іоанна Богослова, зведена у 1752 р. на місці дерев'яної. У цьому храмі служив священником батько

майбутнього мореплавця. Головне, що поряд із церквою досі стоїть будинок священика, у якому, на думку місцевих краєзнавців, мешкав протоієрей Федір Лисянський, а отже і народився Юрій⁶⁴. Неподалік, на тій самій вулиці Гоголя, у 1975 встановлено пам'ятник Юрієві Федоровичу [137] – броу погруддя на гранітному постаменті, що встановлене на підмурівку із сірого граніту. На цьому самому підмурівку – металевий якір з ланцюгом. Загальна висота пам'ятника – 4,1 м. Скульптор К.В. Годулян, архітектор В.А. Костін [137, с.406]. На чавунній плиті, умонтованій у постамент, напис: *«Лисянський Юрій Федорович (1773 - 1837). Першопроходцю російської кругосвітньої подорожі від земляків»*.

Недалеко від залізничного вокзалу є невеличка затишна вулиця, названа іменем Ю. Лисянського (з нагоди святкування 200-річчя від дня його народження у 1973 р. [10]). У Ніжинському краєзнавчому музеї (вул. Батюка, 14) оформлена невелика експозиція, присвячена славетному мореплавцеві, а також зберігаються деякі інші матеріали.

Найбільше, звичайно, пам'ятних місць, які нагадують про Ю.Ф. Лисянського, у Санкт-Петербурзі. Насамперед це – Морський шляхетний корпус, який за часів навчання Юрія (1783-1788 рр.) знаходився у Кронштадті (1771-1789 рр.), а пізніше цей навчальний заклад було переведено безпосередньо до Санкт-Петербурга, де він перебуває й донині (Васильєвський острів, набережна лейтенанта Шмідта, № 17). Сучасна його назва – *«Морской корпус Петра Великого»*. На фасаді будинку корпусу – кілька меморіальних дошок з іменами випускників, які пізніше досягли звання адмірала. Серед них – єдиний не адмірал Ю.Ф. Лисянський. Його ім'я закарбовано на одній дошці поряд з І.Ф. Крузенштерном (1770-1846 рр.), Ф.Ф. Беллінсгаузенем (1778-1852 рр.), М.П. Лазаревим (1788-1851 рр.) та Г.І. Невельським (1813-1876 рр.): *«Здесь учились выдающиеся мореплаватели... с*

Шафа з каюти капітана Ю.Лисянського на кораблі «Нева» (Центральний військово-морський музей у Санкт-Петербурзі)

⁶⁴ Таке припущення висловив М.Г. Криловець, з яким автор неодноразово оглядав ці місця, хоча деякі дослідники вважають це достовірним фактом, наприклад, [10]. (Прим. ред.: На території Ніжинського та Прилуцького полків родині Лисянських належало декілька будинків, у тому числі у Ніжині, сотенному містечку Ічні, с. Заньках біля Ніжина, с. Махновка Борзнянського повіту тощо. Ніжинський будинок протоієрея Ф.Лисянського – єдиний, що зберігся до наших днів.)

1783 по 1788 гг. Лисянский Юрий Федорович, капитан I ранга, первый русский кругосветный путешественник, ученый исследователь островов Океании».

В одному кварталі з корпусом знаходиться Головне управління навігації та океанографії – провідна установа, яка відповідає за навігаційно-гідрографічне та гідрометеорологічне забезпечення флоту. У його парадній залі встановлено погруддя видатних російських флотоводців І.Ф. Крузенштерна (1770-1846 рр.), Г.А. Саричева (1763-1831 рр.), Ф.Ф. Беллінсгаузена (1778-1852 рр.), Г.І. Невельського (1813-1876 рр.), Ф.П. Літке (1797-1882 рр.), С.О. Макарова (1848-1904 рр.). Серед них, знову ж таки не адмірал, Ю.Ф. Лисянський!

Про першу російську навколосвітню подорож розповідає експозиція Центрального військово-морського музею ім. Петра Великого. У залі № 1, експозиція якого присвячена історії флоту до 1917 р., представлені, згідно з путівником *«...портреты и скульптуры выдающихся мореплавателей Ю.Ф. Лисянского, И.Ф. Крузенштерна, М.П. Лазарева, Ф.Ф. Беллинсгаузена и других, вписавших славные страницы в русскую военную историю»* [132, с. 17].

Щодо Ю.Ф. Лисянського, то в музеї зберігається його портрет роботи відомого художника В. Боровіковського; шафа та ртутний барометр, які перебували в його каюті під час навколосвітньої подорожі [136].

У цій же залі на окремому стенді експонується карта *«Кругосветные плаванья и открытия русских военных моряков»*. Маршрути експедицій нанесені різнокольоровими фарбами на якусь напівпрозору основу (скло?), підписані також назви відкритих об'єктів, уданому випадку *«о-ва Лисянского»*⁶⁵. Тут же представлена унікальна шафа (висота близько 150 см, ширина 80 см) з темного полірованого дерева, з написом на етикетці: *«Книжный шкаф из каюты капитан-лейтенанта Ю.Ф. Лисянского, бывший на шлюпе «Нева» во время первого кругосветного плаванья 1803-1806 гг.»*. Малюнок цієї шафи вміщено в одному з путівників [127, с.45].

Експозиції, присвячені першій навколосвітній подорожі під командуванням І.Ф. Крузенштерна та Ю.Ф. Лисянського, представлені і в музеях України, наприклад, у Музеї морського флоту в Одесі [128, 133].

У Музеї антропології та етнографії ім. Петра Великого (Кунсткамера), як згадувалося вище, зберігається більшість речей культури та побуту різних народів, які зібрав Ю.Ф. Лисянський. У першій залі відділу етнографії експонується невеличкий стенд із зображенням Юрія Федоровича та коротке пояснення щодо першої навколосвітньої подорожі і його діяльності як дослідника-етнографа. У бібліотеці цього музею зберігається його *«Собрание картъ и рисунковъ»* а також перше двотомне видання *«Путешествие вокруг света ...»* (1812 р.).

Пам'ятають Ю.Ф. Лисянського і в Російському географічному товаристві. Ця громадська організація надрукувала сувенірний календар на 1998 рік (195-а

⁶⁵ Саме так і підписано: *«о-ва»*, тобто «острови» – у множині.

річниця від дня початку плавання) з портретами І.Ф. Крузенштерна та Ю.Ф. Лисянського, з датами їх життя і загальним заголовком «Первое плавание русских кораблей вокруг света 1803-06 гг.» [144].

До 225-ої річниці від дня народження мореплавця (1998 р.) українське поштове відомство видало художній конверт «Ю.Ф. Лисянський (1773-1837) – видатний мореплавець, дослідник» (художник О.В. Штанько) з його портретним зображенням на тлі вітрил [146], а також поштову марку номіналом 40 копійок із зображенням мореплавця біля карти світу з маршрутом подорожі [142]. 13 серпня 1998 р. у рідному місті Юрія Федоровича відбулося погашення філателістичного матеріалу спеціальним штемпелем із зображенням вітрильника «Нева» та написом: «225 років від дня народження Ю.Ф. Лисянського. Ніжин, РВЗ Чернігівської обл. 13.08.1998».

У грудні 2002 р. російське видавництво «Марка» видало художній конверт із зображенням на тлі карти світу двох кораблів і написом «200 летие кругосветной морской экспедиции И.Ф. Крузенштерна и Ю.Ф. Лисянского на парусных судах «Надежда» и «Нева» (художник Р. Стрельников).

Можливо, найкращим є діючий пам'ятник мандрівникові – корабель «Юрий Лисянский». Цей криголам (водомісткість 3000 тонн) побудовано у 1965 р. на Адміралтейській корабельні у Санкт-Петербурзі. Належить він Балтійському морському пароплавству. Працював криголам у всіх морях Радянського Союзу, у т.ч. в Чорному та Азовському, а також за кордоном [158]. Інший корабель – річковий буксир «Мореплавателю Ю. Лисянський» – обслуговував порти верхньої течії р. Волги у 1980-ті роки.

Найбільше хвилювання викликає, звичайно, місце поховання Юрія Федоровича. Це некрополь Александро-Невської Лаври, а саме центральна алея так званого Тихвінського цвинтаря (до 1876 р. – Ново-Лазаревський), який є складовою частиною Некрополя Артистів, що підпорядкований державному музеєві міської скульптури. На виданому друком плані цвинтаря місце поховання Ю.Ф. Лисянського позначене № 5 [140]. На алеї, навпроти місця поховання, табличка з написом російською та (нижче) англійською мовами: «Надгробие кругосветного мореплавателя Ю.Ф. Лисянского 1773-1837». Сам надгробок у вигляді прямокутного паралелепіпеда із сірого граніту встановлений на трьох плитах, які нагадують ступінчасту піраміду. Причому нижня, найбільша – з червоного граніту, а дві верхні – із сірого. Увінчує надгробок металевий якір. Загальна висота пам'ятника (без якоря) – 120 см. З північного боку надгробка – відлитий з металу профільний портрет Олександра І, з протилежного – зображення корабля «Нева» (тобто обидві сторони медалі, викарбуваної на честь здійснення навколосвітнього плавання). На західному боці викарбувано: «*Флота капитанъ 1го ранга Юрій Федорович Лисянскій, командовавший кораблемъ Нева во время перваго путешествия Русскихъ вокругъ свѣта съ 1803 по 1806 годъ род. 2 Апреля 1773 г. + 22 февраля 1837 года*». З протилежного східного – такі слова:

*«Прохожий, не тужи о томъ, кто кинулъ якорь здесь,
Онъ взял съ собою паруса,
подъ коими взлетитъ въ предель небесъ».*

2.7. Увічнено у слові: спроба створення бібліографії

Насичене подіями життя Ю.Ф. Лисянського (особливо перша його половина), причетність до багатьох подій не тільки загально-російського, а й світового значення, залишена спадщина, яка стосується різних галузей людської діяльності – усе це разом просто унеможливило укладання повної бібліографії друківаних джерел, пов'язаних з ім'ям великого мореплавця. До цього потрібно додати майже повну відсутність інформації щодо публікацій в інших країнах, наприклад, у Великій Британії (мемуарна література про військово-морські кампанії на зламі XVIII та XIX ст.); у виданнях, які здійснюються у США і пов'язані з перебуванням росіян у Північній Америці; в Естонії, де видається література про перше російське навколосвітнє плавання під командуванням уродженця цієї країни Адама Йогана Крузіуса, відомого в Росії як І.Ф. Крузенштерн⁶⁶. І все таки видається за можливе окреслити хоча б основні розділи бібліографії, поповнення якої, можливо, буде здійснено майбутніми дослідниками.

Схема бібліографії про Ю.Ф. Лисянського (за якою систематизовано друківані джерела):

1. Твори Ю.Ф. Лисянського
2. Твори про життя і діяльність
 - 2.1 Розгорнуті дослідження
 - 2.2 Біографічні статті
 - 2.3 Короткі довідки (словники, довідники, енциклопедії)
 - 2.4 Популярні статті та краєзнавчі нариси
3. Перша російська навколосвітня подорож (1803– 1806 рр.) та її результати
 - 3.1 Комплексні твори з історії географічних досліджень, мореплавства
 - 3.2 Історія «Російської Америки»
 - 3.3 Маршрути плавання в географічних атласах
 - 3.4 Географічні, топонімічні та інші дослідження, у яких використані матеріали Ю.Ф. Лисянського
 - 3.5 Згадки про Ю.Ф. Лисянського і навколосвітню подорож у підручниках та інших творах
4. Мемуарна література
 - 4.1 Мемуари сучасників, у т.ч. учасників експедиції
 - 4.2 Література про Російсько-Американську компанію
5. Колекції, зібрані Ю.Ф. Лисянським
6. Меморіальні та пам'ятні місця (путівники, описи тощо)
7. Інші матеріали (сувенірні видання тощо).

⁶⁶ Про походження І.Ф. Крузенштерна див.: Vapere E. [106]; Вселенная и человечество / Пер. с немецкого под общей ред. проф. А.С. Догеля. – СПб.: Товарищество «Просвещение», 1899. – т. 4 (Исследование земной поверхности. Исследование моря). – 492 с. (на с. 338).

До цього слід додати, що оригінальні списки першоджерел, у т.ч. архівних, наводяться у фундаментальних працях Є.Л. Штейнберга [11] та В.В. Невського [61], а також у роботі дослідника з Чернігова В.М. Шевченка (краєзнавчі публікації у місцевих виданнях) [10]. У наведеному списку джерел подані деякі з них (з відповідними посиланнями).

По-перше, про видані праці самого Ю.Ф. Лисянського (розділ 1 бібліографії). Це насамперед переклад з англійської книжки Джона Клерка «*An Essay on Naval Tactics, Systematical and Historical, with Explanatory Plates*», виданої у 1803 р., якою він захопився під час служби під британським прапором⁶⁷. Головні його праці: «*Путешествіе вокругъ света в 1803, 4, 5 и 1806 годахъ по повелению его императорскаго величества Александра Перваго на корабле Неве, подъ начальствомъ флота капитанъ-лейтенанта, ныне капитана 1-го ранга и кавалера Юрія Лисянскаго*» у 2-х томах, а також «*Собрание картъ и рисунковъ, принадлежащихъ к путешествію флота капитана 1-го ранга и кавалера Юрія Лисянскаго на корабле Неве*», видані у 1812 році у Санкт-Петербурзі [2а, 26, 3].

В Україні повний комплект видань 1812 р. – двотомник «*Путешествіе вокругъ света...*» та «*Собрание картъ и рисунковъ ...*» можна бачити лише у Музеї рідкісної книги імені Г.П. Васильківського Ніжинського державного університету імені М.В. Гоголя. За повідомленням хранителя музею, історика-краєзнавця І.П. Костенка, цей примірник потрапив до Ніжинської гімназії вищих наук від Юрія Федоровича особисто, під час його перебування на Батьківщині у 1824 (або 1825) році⁶⁸. Зібрання карт Ю.Ф. Лисянського зберігаються також у залі картографії Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського у Києві. Окремі примірники творів мореплавця зберігаються в Росії, наприклад, у науковій бібліотеці Музею антропології та етнографії (Кунсткамера) ім. Петра Великого у Санкт-Петербурзі. Двотомне «*Путешествіе вокругъ света...*» автор присвятив своєму покровителю Олександрю І.

У 1814 р. Ю.Ф. Лисянський видав свій твір англійською мовою у Лондоні (власноручно зробивши переклад), також із присвятою імператорові. На відміну від російського видання (майже без малюнків), англійське має багато ілюстрацій, краще художнє оформлення, а на початку вміщено довідку про автора [7]⁶⁹.

Сучасні перевидання нотаток Ю.Ф. Лисянського здійснені на основі його двотомника 1812 року. Перше перевидання цього твору російською з'явилося у 1947 р. за редакцією Н.В. Думитрашко⁷⁰ з коротким біографічним нарисом про

⁶⁷ Повний переклад назви: «Досвід морської тактики – систематичний та історичний, з пояснювальними гравюрами». І.Фірсов наводить таку назву книжки: «Движение флотов в 2-х частях. Сочинение г-на Джона Клерка. Перевод с английского флота капитан-лейтенанта Ю. Лисянского. СПб., 1803» [17]. Ця сама назва («Движение флотов») фігурує у праці першого біографа Ю. Лисянського – А.Л. (Александр Лер – *Прим. ред.*) [9].

⁶⁸ Див. примітку 52.

⁶⁹ Один примірник цієї книжки зберігається у Національній бібліотеці Канади [147].

⁷⁰ Думитрашко Наталя Володимирівна – радянський геоморфолог, працювала в багатьох експедиціях з вивчення території Радянського Союзу, зокрема, у Прибайкаллі та Забайкаллі (верхів'я Ангари, Селенги, межиріччя Лени та Кіренги, 1932-1934 рр.), на Кавказі тощо. Окрім

Ю.Ф. Лисянського. У передмові редактора пояснюється, що видання частково перероблене і скорочене. Літературна обробка тексту полягала у наближенні російської мови твору до сучасної літературної. Обходячи проблеми літературної обробки, слід зазначити досить суттєві скорочення змісту. З нього повністю зникли деякі подробиці щодо побуту тубільців, а також складені автором тексти словників мов мешканців Маркізьких, Гавайських (Сандвічевих) островів і «Російської Америки». Натомість це видання багато ілюстроване: 7 карт та 8 малюнків речей тубільців – з альбому *«Собрание картъ и рисунковъ...»* Ю. Лисянського; 15 малюнків – з книги *«Атлас к путешествию...»* І. Крузенштерна⁷¹ і подібного твору Саричева; кілька сучасних карт, у т.ч. карта з маршрутом корабля «Нева» (без корабля «Надежда») [4].

Одразу після появи цієї книжки, у пресі пролунала критика з приводу того, що текст Ю. Лисянського *«поневічений до невпізнання»*, на що, зокрема, з відповідними посиланнями вказує редактор наступного видання А.Л. Алексєєв [5]. Це видання (третє) також не позбавлене недоліків, а саме – скорочень, що стосуються астрономічних визначень, і словників тубільців, які з подробицями наводить Ю. Лисянський у виданні 1812 року. У вступній статті А.І. Алексєєва досить детально, інколи з невідомими раніше подробицями, викладено життєвий шлях мореплавця з наголосом на організаційні моменти першої російської навколосвітньої подорожі.

Останнім виданням є *«Путевые очерки... Ю.Ф. Лисянского»* – скорочений текст *«Путешествія...»*, включений до збірника про перші навколосвітні подорожі, який видано у Владивостоці у 1987 році [6]. Авторіві відомо також про видану працю Ю. Лисянського *«A Voyage Round the World, 1803-1806»* у Нью-Йорку 1968 року.

Перед тим, як перейти власне до бібліографії друкованих праць про Ю.Ф. Лисянського, варто згадати вислів, що істина пізнається у порівнянні, і навести цитату першого біографа мореплавця, який заховався під криптонімом А.Л. (див. примітку 1): *«Имя командира шлюпа «Надежда», Ивана Федоровича Крузенштерна, какъ перваго кругосветного плавателя, какъ мужа науки и какъ воспитателя, даваго русскому флоту столькихъ знаменитыхъ и славныхъ адмираловъ [протягом 1827-1842 рр. перебував на посаді директора Морського Кадетського Корпусу. – В.Ш.] – известно всему образованному міру; память о немъ увековечена бронзовымъ его изображеніемъ, стоящимъ на берегу Невы, предъ разсадникомъ русскихъ моряковъ – Морскимъ Кадетскимъ Корпусомъ. Но о его спутнике, совершившемъ одинаковій с нимъ подвигъ [навіть більший! –*

наукових праць написала декілька популярних книжок, найвідоміші – про видатного геолога В.А. Обручева (Золотая звезда путешественника. – М.: Географгиз, 1963. – 71 с.; В.А. Обручев. – М.: Географгиз, 1955. – 38 с.).

⁷¹ Необхідно іще раз нагадати, що до свого «Атласа к путешествию ...» І. Крузенштерн включив і матеріали Ю. Лисянського. Наприклад, малюнок Новоархангельська до цього видання «Путешествія...» Ю. Лисянського потрапив з «Атласу...» І. Крузенштерна, хоч останній там ніколи не бував.

В.Ш.], командире шлюпа «Нева», Юрію Федоровиче Лисянському, знають більше в Англії, этой морської нації, чем у насъ. Его памяти, если мы не ошибаемся, посвящены две, три странички в «Военно-Энциклопедическомъ Лексиконе» и въ «Справочномъ Словаре», да сказано несколько словъ въ «Запискахъ Гидрографическаго Департамента» старыхъ годов ... [за 1849 та 1850 рр. - В.Ш.]; затемъ имя Ю.Ф. Лисянскаго упоминалось иногда, такъ сказать, кстати, когда говорилось что-нибудь о Крузенштерне. Одинъ только морякъ-писатель Василій Михайлович Головинъ, въ своей книге «Описание кораблекрушений» (часть 4, СПб. 1853 г., стр. 156), сказалъ несколько теплыхъ словъ о Ю.Ф. Лисянскомъ, какъ объ отличномъ моряке» [9, с.2].

Цитований автор і поклав початок розгорнутим працям про видатного мореплавця (розділ 2 бібліографії). Найповнішою з них є «Жизнеописание ...» доктора історичних наук Є.Л. Штейнберга, до якої залучено архівні матеріали, у тому числі й щоденник Ю. Лисянського часів служби під британським прапором, а також малодоступні нині друквані джерела XIX ст. Єдиний недолік праці – майже повна відсутність даних про дитинство мореплавця у рідному Ніжині, біографія починається з його навчання у Морському шляхетному корпусі [11].

Більш-менш розгорнутими є також дослідження А.І. Алексєєва [8] і В.М. Шевченка [10] (Чернігів), у яких згадуються маловідомі факти, що ґрунтуються на архівних та інших малодоступних матеріалах. Серед інших біографічних статей (розділ 2.2), які написані на основі розгорнутих досліджень, необхідно відмітити вступну статтю Н.В. Думитрашко до другого видання «Путешествія...», у якій вона намагалася дати оцінку діяльності Ю. Лисянського як дослідника [13], і дуже об'єктивний нарис про його життя й діяльність, вміщений у довіднику «Люди русской науки» [15], на основі якого, як видно з усього, написані короткі довідки в інших виданнях. Науково-популярною компіляцією є остання праця, яка видана в серії «Жизнь замечательных людей» [17].

Значним шаром в бібліографії про Ю. Лисянського є короткі біографічні довідки у словниках, довідниках, енциклопедіях (розділ 2.3). У багатьох із них наведено портрет Ю. Лисянського (як правило, гравюра Ухтомського 1812 р.) а також «стандартна» карта маршруту експедиції [18, 19, 21-25, 27, 29-31]. Історичну цінність являють собою матеріали щодо дворянського походження Ю. Лисянського [20, 26, 28].

В окремих популярних статтях і краєзнавчих нарисах, які написані до ювілеїв Ю. Лисянського і річниць початку навколосвітньої подорожі, підкреслюється українське походження Юрія Федоровича, подаються короткі дані про його життя та діяльність [32-48 та ін.].

Розділ 3 бібліографії становлять матеріали про першу російську навколосвітню подорож, у т.ч. про діяльність Ю. Лисянського. Це фундаментальні видання про історію мореплавства та географічні відкриття. Серед них – праці відомих радянських географів: Л.С. Берга (1876-1950) [49, 50], М.М. Зубова (1885-1960) [53, 54], Й.П. Магидовича [59] та ін. Цікавими є науково-популярні і напівхудожні твори [65-67] та ін. Але найбільш комплексним та всеохоплюючим,

до того ж цілеспрямовано фундаментальним дослідженням, є праця В.В. Невського [61].

В усіх (або майже в усіх) працях про «Російську» Америку (розділ 3.2 бібліографії) згадується діяльність Ю.Ф. Лисянського у зв'язку з подіями навколо сутички з тубільцями на о. Баранова, рідше – про його дослідження островів. Найбільш значним є фундаментальне тритомне видання «История Русской Америки (1832–1867)». У виданні дуже детально описані деякі епізоди, вміщені маловідомі ілюстрації тощо [68].

Стосовно пункту 3.3 з наведеної вище схеми бібліографії про Ю.Ф. Лисянського: майже в усіх роботах про першу російську навколосвітню подорож, наводиться «стандартна» (у Меркаторській проекції) карта світу із шляхом експедиції в різних варіантах. Як правило, це спільний шлях кораблів «Надежда» та «Нева», а також маршрути їх роздільного плавання. Дуже рідко показано окремий шлях «Неви». Маршрут експедиції наведено в деяких картографічних творах. Це такі фундаментальні видання радянського періоду, як «Атлас океанов» і «Морской атлас» [71-76] та ін. З цього приводу дуже дивно, що така інформація відсутня в українських навчальних атласах.

Посилання на діяльність Ю. Лисянського в «Російській Америці» та його твори можна знайти у деяких етнографічних [80, 81] і топонімічних [79] дослідженнях цієї території, а також Гавайських островів [82]. Такі праці складають розділ 3.4 бібліографії. До бібліографії включено значну кількість видань з короткими згадками про Юрія Федоровича як: випускника Морського корпусу [86, 87]; учасника навколосвітньої подорожі, часто у зв'язку з ім'ям І. Крузенштерна (!) [83-85, 90-95, 97, 103, 106]; автора творів, якими користувались інші дослідники [89, 99, 105]; дослідника «Російської Америки» [96, 102, 104] та ін.

Деякі подробиці з життя та діяльності славетного мореплавця включено до творів його сучасників (розділ 4 бібліографії «Мемуарна література»). Насамперед це матеріали учасників навколосвітньої подорожі ієромонаха Гедеона (Гаврила Федотова) [108]; служителя Російсько-Американської компанії Миколи Коробіцина [109] та інших. Окремо слід виділити твір І. Крузенштерна [110], з якого можна дізнатися багато подробиць про підготовку до плавання і взаємовідносини двох капітанів.

Не можна обминути джерела, в яких згадується Юрій Лисянський як збирач етнографічних колекцій (розділ 5 бібліографії).

Подробиці про меморіальні та пам'ятні місця – це переважно краєзнавчі видання і путівники по музеях – зібрані у 6 розділі бібліографії. До інших джерел належать твори із згадками про медаль на честь навколосвітньої подорожі [141], каталог карт, серед яких є карти Ю. Лисянського [143], особливості його герба.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

А. ДРУКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

І. Твори Ю.Ф. Лисянського

1. Клерк, Дж. Движение флотов / Соч. господина Джона Клерка; пер. с англ. флота капитан-лейтенант Юрий Лисянский: [в 2 ч.]. СПб.: Печатано в Императорской тип., 1803. – Ч.1. – с [6], IV, 139, [4] с.: 30 л. черт.; Ч.2. [4], 77, [2] с.: 20 л. черт. (Переклад з англ. книги Джона Клерка «An Essay on Naval Tactics, Systematical and Historical, with Explanatory Plates»). (За [11, с.115]).

2-а. Путешествие вокруг света в 1803, 4, 5, и 1806 годах по повелению его императорского величества Александра Первого на корабле Нева, под начальством флота капитан-лейтенанта, ныне капитана I-го ранга и кавалера Юрия Лисянского. Часть первая. Санктпетербург: в типографии Ф. Дрехслера, 1812. – 250 с.

2-б. Путешествие вокруг света в 1803, 4, 5, и 1806 годах по повелению его императорского величества Александра Первого на корабле Нева, под начальством флота капитан-лейтенанта, ныне капитана I-го ранга и кавалера Юрия Лисянского. Часть вторая. Санктпетербург: в типографии Ф. Дрехслера, 1812. – 336 с.

3. Собрание карт и рисунков, принадлежащих к путешествию флота капитана I-го ранга и кавалера Юрия Лисянского, на корабле Нева. С.-Петербург, 1812. Гравировано и отпечатано при Морской Типографии. (Повний комплект – 17 аркушів).

4. Лисянский Ю.Ф. Путешествие вокруг света на корабле «Нева» в 1803-1806 годах. – М.: ОГИЗ Государственное издательство географической литературы, 1947. – 294 с.

5. Лисянский Ю.Ф. Путешествие вокруг света в 1803, 4, 5 и 1806 годах на корабле «Нева». – Владивосток: Дальневосточное книжное издательство, 1977. – 230 с.

6. Лисянский Ю. Путешествие вокруг света в 1803, 1804, 1805 и 1806 годах на корабле «Нева». – С. 201 – 499 // Отечеству полезным быть. Первые русские кругосветные плавания. И.Ф. Крузенштерн, Ю.Ф. Лисянский, Ф.Ф. Беллинсгаузен, М.П. Лазарев / Составитель и автор вступительной статьи В.Г. Дроздов. – Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, 1987. – 512 с.

7. Lisiansky, Urey. A Voyage Round the World on the Years 1803, 4, 5 and 6; performed, by Order of His Imperial Majesty Alexander the First, Emperor of Russia, in the Ship Neva by Urey Lisiansky, Captain in the Russian Navy, and Knight in the Order of St. George and St. Vladimir. – London, 1814. – 218 p. (за [68]).

II. Твори про життя і діяльність

2.1 Розгорнуті дослідження

8. Алексеев А.И. Юрий Федорович Лисянский (вступительная статья) // Ю.Ф. Лисянский. Путешествие вокруг света в 1803, 4, 5 и 1806 годах на корабле «Нева». – Владивосток: Дальневосточное книжное издательство, 1977. – С.7- 17.

9. А.Л. [Александр Лер]. Юрий Федорович Лисянский // Морской сборник.

– 1894. – Том CCLVIX. – № 1. – Неофициальный отдел. – С. 1-24.

10. Шевченко В.М. (Чернігів). Юрій Лисянський – український мореплавець і мандрівник // 3 історії вітчизняного туризму. 36. наук, статей. – К.: Інститут туризму, 1997. – С. 16-24.

11. Штейнберг Е.Л. Жизнеописание русского мореплавателя Юрия Лисянского, содержащее историю его службы на военном флоте российском, плаваний в Западную и Восточную Индию, Северную Америку и Южную Африку, а также о знаменитом первом вояже русских моряков вокруг света с 1803 по 1806 год. – Москва: Военное издательство Министерства вооруженных сил союза СССР, 1948. – 214 с.

2.2 Біографічні статті

12. Внуков Н. Великие путешественники: Биографический словарь. – СПб.: Азбука, 2000. – 776 с.

13. Думитрашко Н.В. Ю.Ф. Лисянский и русские кругосветные плавания. Вступительная статья // Лисянский Ю.Ф. Путешествие вокруг света на корабле «Нева» в 1803—1806 годах. – М.: ОГИЗ Государственное издательство географической литературы, 1947. – С. 8-32.

14. Лубченкова Т.Ю. Самые знаменитые путешественники России. – М.: Вече, 1999. - 464 с.

15. Люди русской науки. Очерки о выдающихся деятелях естествознания и техники. Геология. География / Под ред. И.В. Кузнецова. – М.: Гос. Изд-во физико-математической литературы, 1962. – 580 с.

16. Рабинович Я.Б. Юрий Федорович Лисянский – славный русский мореплаватель. Сб. докладов на I научно-технической конференции слушателей Академии ВМАКВ им. А.Н. Крылова. – Л., 1949. (За [8]).

17. Фирсов И.И. Лисянский. – М.: Мол. гвардия, 2002. – 385 с. (жизнь замечат. людей: сер. биогр.; вып. 818).

2.3 Короткі довідки (словники, довідники, енциклопедії)

18. Волошин І.І., Чирка В.Г. Географія Світового океану: Навч. посібник для вчителів серед, загальноосвіт. шк. – К.: Перун, 1996. – 224 с.

19. Галицкий В.И., Галицкая Н.Ф. Географические открытия, исследования и исследователи: календарь-справочник. – К.: Радянська школа, 1988. – 239 с.

20. Дворянские роды, внесенные в общий гербовник Всероссийской Империи. Составил гр. Александр Бобринский. Часть II. (От начала XVII ст. до 1885 года). Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1890. – 795 с.

21. Клерк Джон // Военная энциклопедия / Под ред. К.И. Величко. – Петербург: Т-во И.Д. Сытина, 1913. – Т. XII. – С. 590-592.

22. Лисянский Юрий Федорович // Украинская Советская Энциклопедия в 12 т. – К.: Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1981. – Т. 6. – С. 108.

23. Лисянский Ю.Ф. // Большая энциклопедия. – С.Петербург, 1909. – Т. 12. – С. 231 (Т-во «Просвещение»).

24. Лисянский Юрий Федорович 1773-1837 // Отечеству полезным быть.

Первые русские кругосветные плавания И.Ф. Крузенштерн, Ю.Ф. Лисянский, Ф.Ф. Беллинсгаузен, М.П. Лазарев. – Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, 1987. – С. 262.

25. Масленников Б.Г. Морская карта рассказывает. – М.: Воениздат, 1973. – 368 с.

26. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Том I, части 1 и 2. СПб, С.-Петербургская Губернская Типография, 1901.

27. Молявко Г.И., Франчук В.П., Куличенко В.Г. Геологи. Географы. Биографический справочник. – К.: Наукова думка, 1985. – 353 с.

28. Савелов Л.М. Библиографический указатель по истории, геральдике и родословию Российского дворянства. Издание второе. – Острогжск. Типолитография Н.Ф. Азаровой, 1897. – С. 162.

29. 300 путешественников. Биографический словарь. – М.: Мысль, 1966. – 272 с.

30. Франчук В.П. Лисянський Юрій Федорович // Географічна енциклопедія України. В 3-х т. – К.: Українська Радянська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. – Т. 2. – С. 269.

31. Энциклопедический словарь юного географа-краеведа / Сост. Г.В. Карпов. – М.: Педагогика, 1981. – 384 с.

2.4 Популярні статті та краєзнавчі нариси

32. Боровик І. Видатний мореплавець // Під прапором Леніна. – 1973. – 11 серпня (за [10]).

33. Головка Д. Ніжинські вишні. Етюди про мандрівників // Знання та праця. – 1984. – №9. – С. 20-21. (за [10]).

34. Ємченко Олександр. Земна обручка Юрія Лисянського // Україна. – 1986. – №49. – С. 16-17. (за [10]).

35. Липатов В. Ещё один мореплавател... // Комсомольская правда. – 1973. – 10 августа, (за [10]).

36. Марисова І.В. Гордість наша – Лисянський // Під прапором Леніна. – 1987. – 6 березня (за [10]).

37. Можаровский Г. Капитан первой кругосветной // Зеркало недели. – 1998. – 26 сентября, (№39). – С.23.

38. Москаленко Ю. Нове про Ю. Лисянського // Під прапором Леніна. – 1984. – 11 травня.

39. Мурашко В. Видатний мореплавець // Деснянська правда. – 1958. – 19 вересня, (за [10]).

40. Покровський В. Видатна сторінка в історії вітчизняного флоту // Деснянська правда. – 1953. – 7 серпня, (за [10]).

41. Родін В. Три роки навколо світу // Ніжинський вісник. – 1993. – 11 листопада, (за [10]).

42. Шевченко В.Д. Мореплавець з Ніжина // Під Прапором Леніна. – 1967. – 28 лютого (за [10]).

43. Шевченко В.О., Криловець М.Г. З історії картографування Тихого океану

(до 225 річчя від дня народження Ю. Лисянського та 195 річчя початку кругосвітньої подорожі за його участю) // Картографія та вища школа: 36. наук, праць. – 1998. – Вип. 2. – С. 40-43.

44. Шевченко В., Криловець М. Юрій Лисянський – український мореплавець і географ // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 1998. – №36 (89), вересень. – С. 6.

45. Шевченко В., Криловець М. Юрій Лисянський – український мореплавець і географ // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 129-131.

46. Шоходько В.С., Шевченко В.Д. Перша російська кругосвітня подорож // Під прапором Леніна. – 1968. – 14 серпня, (за [10]).

47. Шоходько В.С. Мічман з Ніжина // Під прапором Леніна. – 1979. – 4 квітня, (за [10]).

48. Юр'єв Б. Бути корисним Вітчизні... // Комсомольський гарт. – 1973. – 14 серпня, (за [10]).

III. Перша російська навколосвітня подорож (1803 – 1806 рр.) та її результати

3.1 Комплексні твори з історії географічних досліджень, мореплавства

49. Берг Л.С. Очерки по истории русских географических открытий. – М., Л.: Изд. первой типографии Изд-ва Академии наук СССР в Ленинграде, 1949. – 476 с.

50. Берг Л.С. История русских географических открытий. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1962. – 295 с.

51. Боднарский М.С. Очерки по истории русского землеведения. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1947. – 291 с.

52. Есаков В.А., Плахотник А.Ф., Алексеев А.М. Русские океанографические и морские исследования XIX – начала XX вв. – М.: Наука, 1964. – 160 с.

53. Зубов Н.Н. Русские мореплаватели – исследователи океанов и морей (Предисловие, с. III-XXXII) // Русские мореплаватели. – М.: Военное изд-во Министерства обороны Союза ССР, 1953. – 672 с.

54. Зубов Н.Н. Отечественные мореплаватели – исследователи морей и океанов. – М.: Гос. изд-во географической литературы, 1954. – 474 с.

55. История гидрографической службы Российского флота (к 300-летию создания Военно-Морского флота). В 4-х т. Т. 1. Гидрографическая служба российского флота (1666-1917) / Богданов К.А., Болгурцев Б.Н., Грибанов О.Л. и др. – СПб, 1997. – 634 с.

56. Лупач В.С. И.Ф. Крузенштерн и Ю.Ф. Лисянский / Под ред. М.С. Боднарского. – М.: Гос. изд-во география, литературы, 1953. – 53 с.

57. Лупач В.С. Иван Федорович Крузенштерн и Юрий Федорович Лисянский // Русские мореплаватели. – М.: Военное изд-во Министерства обороны Союза ССР, 1953. – 672 с.

58. Лебедев Д.М., Есаков В.А. Русские географические открытия и исследования с древних времен до 1917 года. – М.: Мысль, 1971. – 516 с.

59. Магидович И.П. Очерки по истории географических открытий. – М.: Просвещение, 1967. – 714 с.

60. Невский В.В. Первое русское плавание вокруг света (История и научные результаты). Тезисы диссертации на соискание ученой степени кандидата географических наук. Ленинградский ордена Ленина Университет, 1948. – 3 с.

61. Невский В.В. Первое путешествие россиян вокруг света. – Государственное изд-во географической литературы, 1951. – 272 с.

62. Нозиков Н. Русские кругосветные мореплаватели / Под ред. и вступительной статьей М.А. Сергеева. – М.: Второе Военное изд-во Министерства вооруженных сил Союза ССР, 1947. – 295 с.

63. Русские мореплаватели. – М.: Военное изд-во Министерства обороны Союза ССР, 1953. – 672 с.

64. Рудовиц Л.Ф. Первое русское кругосветное плавание 1803-1806 гг. (обзор научных работ) // Труды государственного океанографического института. – Л.: Гидрометеорологическое изд-во, 1954. – Вып. 27 (39). – С. 3-12.

65. Фирсов И. Русские Колумбы. История кругосветной экспедиции И. Крузенштерна и Ю. Лисянского. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – 428 с.

66. Чуковский Н.К. Водители фрегатов. Книга о великих мореплавателях. – М.: Детская литература, 1966. – 478 с.

67. Штейнберг Е.Л. И.Ф. Крузенштерн, Ю.Ф. Лисянский. – М.: Государственное изд-во географической литературы, 1950. – 39 с.

3.2 Історія «Російської Америки»

68. История Русской Америки (1732-867). В 3-х т.: Т. II. Деятельность Российско-Американской компании (1799-1825) / Отв. ред. Н.Н. Болховитинов. – М.: Международные отношения, 1999. – 472 с.

69. Катаев Ю.Г. ...И гневается океан. Историческая повесть. – М.: Изд-во ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1970. – 176 с. – Серия «Пионер значит первый». – Вып. 17.

70. Чиж Г.К. К неведомым берегам. Историческая хроника. – М.: Изд-во ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1962. – 416 с.

3.3 Маршрути плавання в географічних атласах

71. Карта «Важнейшие русские экспедиции до середины XIX века», масштаб 1:45 000 000 // Атлас океанов. Тихий океан / Отв. ред. С.Г. Горшков. Главное управление навигации и океанографии МО СССР, 1974. – С. 2-3.

72. Карта «Важнейшие русские и советские экспедиции», лист 1 // Морской Атлас. Том II Физико-географический / Отв. ред. И.С. Исаков. Издание Главного штаба военно-морских сил, 1953.

73. Карта «Важнейшие русские экспедиции в Тихом океане до середины XIX века», лист 2 // Морской Атлас. Том II Физико-географический / Отв. ред. И.С. Исаков. Издание Главного штаба военно-морских сил, 1953.

74. Карта «Важнейшие морские экспедиции от начала XVIII века до середины XIX века», лист 4 // Морской Атлас. Том II Физико-географический / Отв. ред. И.С. Исаков. Издание Главного штаба военно-морских сил, 1953.

75. Карта «Освоение русскими Аляски и Северной части Тихого океана во второй половине XVIII и первой половине XIX века», лист 186 // Морской Атлас. Том III Военно-историческая часть первая, листы 1-45 / Отв. ред. Г.И. Левченко. Издание Главного штаба военно-морских сил, 1958.

76. Карта «Кругосветные плавания русских кораблей в первой половине XIX века», лист 25 // Морской Атлас. Том III Военно-историческая часть первая, листы 1-45 / Отв. ред. Г.И. Левченко. Издание Главного штаба военно-морских сил, 1958.

77. Глобус общегеографический, м-ба 1:50 000 000, ГУГК при Совете министров СССР, Москва, 1969, (диаметр 25 см) (позначено маршрут плавания – «Крузенштерн и Лисянский 1803-1806»; «Лисянский 1803-1806»).

3.4 Географічні, топонімічні та інші дослідження, у яких використані матеріали Ю.Ф. Лисянського

78. Бендер Н.А. Имена русских людей на карте мира. – М.: ОГИЗ Государственное изд-во географической литературы, 1948. – 159 с.

79. Варшавский С.Р. Увековеченная слава России. Топонимические следы Русской Америки на карте Аляски. – Магадан: Магаданское книжное издательство, 1982. – 206 с.

80. Гринёв А.В. Индейцы тлинкиты в период Русской америки (1741-1867) / Отв. ред. С.Г. Федорова. – Новосибирск: «Наука» Сибирское отделение, 1991. – 320 с.

81. Рукопись К.Т. Хлебникова «Прибавление... о народах, населяющих колонии Российско-Американской компании» // Русская Америка: По личным впечатлениям миссионеров, землепроходцев, моряков, исследователей и других очевидцев / Отв. ред. А.Д. Дридзо, Р.В. Кинжалов. – М: Мысль, 1994. – С. 123-149.

82. Barrat G. The Russian Discovery of Hawaii: The Ethnographic and Historic Records. – Honolulu, 1987. (За [68, с.276]).

3.5 Згадки про Ю.Ф. Лисянського і навколосвітню подорож у підручниках та інших творах

83. Болховитинов Н.Н. Россия открывает Америку. 1732-1799. – М.: Международные отношения, 1991. – 304 с.

84. Гвоздецкий М.А. Первое морское путешествие россиян вокруг света (к столетию со дня смерти И.Ф. Крузенштерна). // Природа. Популярный естественно-исторический журнал, издаваемый Академией наук СССР. – 1947. – №1. – С. 85-89.

85. Глинков Е.Г. Первая русская экспедиция вокруг света. // Записки по гидрографии. Посвящается 240-летнему юбилею Высшего военно-морского ордена Ленина Краснознаменного училища им. М.В. Фрунзе. – Приложение к №1. – Ленинград: Издание гидрографического управления ВМФ СССР, 1941. – С. 13-18.

86. Знаменский П.П. Высшее военно-морское ордена Ленина Краснознаменное училище им. М.В. Фрунзе (исторический очерк). // Записки по гидрографии. Посвящается 240-летнему юбилею Высшего военно-морского ордена Ленина Краснознаменного училища им. М.В. Фрунзе. – Приложение к

№1. – Ленинград: Издание гидрографического управления ВМФ СССР, 1941. – С. 3-10.

87. Знаменский П.П. О великих исследователях морей – питомцах старейшей морской школы нашей страны // Записки по гидрографии. Посвящается 240-летнему юбилею Высшего военно-морского ордена Ленина Краснознаменного училища им. М.В. Фрунзе – Приложение к №1. – Ленинград: Издание гидрографического управления ВМФ СССР, 1941. – С. 21-30.

88. Корнеев В.П. Географічні ігри та розваги. – 3-те вид., перероб. – К.: Радянська школа, 1985. – 176 с.

89. Комиссаров Б.Н. Первая русская экспедиция в Бразилию. – Л.: Изд-во «Наука», Ленинградское отделение, 1977. – 136 с.

90. Корякин В.И., Хребтов А.А. От астролябии к навигационным комплексам. – СПб: Судостроение, 1994. – 240 с.

91. Кравчук П.А. Географический калейдоскоп / Под ред. Э.Т. Палиенко. – К.: Радянська школа, 1988. – 143 с.

92. Кривобоков А.В., Печенюк Е.М., Федоров В.А. Спутник моряка. – Одесса: Маяк, 1977. – 206 с.

93. Лебедев Н.К. Завоевание Земли. Популярная история географических открытий и путешествий. В 2-х т. – М.: Военное изд-во Министерства вооруженных сил Союза ССР, 1947. – Т. 2 / Новое время (XVI-XVIII вв.). – 277 с.

94. Магидович И.П. Вклад русских в географические исследования тропических стран. // Вопросы географии. Сб. статей для XVIII-го международного географического конгресса. – М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1956. – С. 337-343.

95. Максаковский В.П. Историческая география мира. – М.: Экопрос, 1997. – 584 с.

96. Марков С. Летопись Аляски. – М.-Л.: Изд-во Главсевморпути, 1948. – 221 с.

97. Мир географии: География и географы. Природная среда / Редкол.: Рычагов Г.И. и др. – М.: Мысль, 1984. – 367 с.

98. «Нева» // Большая Советская Энциклопедия: Изд-во «Советская Энциклопедия», 1974. – Т. 17. – С.391 (третье издание).

99. Пасецкий В.М. Географические исследования декабристов. – М.: Наука, 1977. – 184 с.

100. Пасецкий В.М., Пасецкая-Кремнинская Е.К. Декабристы-естествоиспытатели. – М.: Наука, 1989. – 255 с.

101. Пестушко В. Уроки географії - уроки гуманітаризації // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2003. – № 14 (307) квітень. – С. 6-11.

102. Сергеев М.А. Русские на Тихом океане в XVII-XIX веках. // Звезда. Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал. – 1945. – №8. – С. 148-154.

103. Суворов Ю.М. Знаете ли вы историю своей Родины? Исторические викторины: 3-е изд., перераб. и доп. – Минск: Народна асвета, 1980. – 207 с.

104. Федорова С.Г. Флаг Российско-Американской компании // От Аляски до Огненной Земли. История и этнография стран Америки. – М.: Наука, 1967. – С. 121-129.

105. Шур Л.А. К берегам Нового Света. Из неопубликованных записок русских путешественников начала XIX века. – М.: Наука, 1971. – 287 с.

106. Varep E. Two Hundred Years Since the Birth of A.J. Krusenstern // Items from History of Science in the Estonian SSR. – Tartu, Acad, of Sciences of the Estonian S.S.R., 1971. – P. 109-131.

IV. Мемуарна література

107. Головнин В.М. Сочинения. Путешествие на шлюпе «Диана» из Кронштадта в Камчатку, совершенное в 1807, 1808 и 1809 гг. В плену у японцев в 1811, 1812 и 1813 гг. Путешествие вокруг света на шлюпе «Камчатка» в 1817, 1818 и 1819 гг. с приложением описания примечательных кораблекрушений в разные времена претерпенных русскими мореплавателями. – М. – Л.: Изд-во Главсевморпути, 1949. – 507 с.

108. Записки иеромонаха Гедеона о Первом русском кругосветном путешествии и Русской Америке, 1803-1808 гг. // Русская Америка: По личным впечатлениям миссионеров, землепроходцев, моряков, исследователей и других очевидцев / Отв. ред. А.Д. Дридзо, Р.В. Кинжалов. – М.: Мысль, 1994. – С. 27-121.

109. «Записки» приказчика российско-американской компании Н.И. Коробицына 1795-1807 гг. // Русские открытия в Тихом океане и Северной Америке в XVIII-XIX веках. Сборник материалов / Под ред. доктора исторических наук А.И. Андреева. – М. – Л.: Издательство Академии наук СССР, 1944. – С. 118-221.

110. Крузенштерн И.Ф. Путешествие вокруг света в 1803, 1804, 1805 и 1806 годах на кораблях «Надежде» и «Неве». – М.: Государственное изд-во географической литературы, 1950. – 319 с.

111. Ляпунова Р.Г. О русской Америке // Русская Америка: По личным впечатлениям миссионеров, землепроходцев, моряков, исследователей и других очевидцев / Отв. ред. А.Д. Дридзо, Р.В. Кинжалов. – М.: Мысль, 1994. – С. 7-25.

112. Русская Америка: По личным впечатлениям миссионеров, землепроходцев, моряков, исследователей и других очевидцев. / Отв. ред. А.Д. Дридзо, Р.В. Кинжалов. – М.: Мысль, 1994. – 373 с.

113. The Russian Orthodox Religious Mission in America 1794-1837 and Works of the Monk German and Ethnographic Notes by the Heiromonk Gedeon /Transl. by Colin Bearne; Ed. by R. Pierse // Materials for Study of Alaska History. The Limenstone Press / Ontario, 1979. (за [68]).

V. Колекції, зібрані Ю.Ф. Лисянським

114. Австралия и Океания (краткий путеводитель по экспозиции). Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого / Составитель Л.Г. Рогозина. – М., Л.: Изд-во «Наука», 1964. – 28 с.

115. Бутиков Н.А. Отдел Австралии и Океании МАЭ. // Сборник музея антропологии и этнографии XXXV. Собрание музея антропологии и этнографии

АН СССР. К 100-летию образования первого Академического этнографического центра. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1980. – С. 151-157.

116. Гладкова Т.Д. Музей антропологии МГУ (историческая справка) // Антропология и история культуры (по материалам коллекций НИИ и Музея антропологии МГУ им. Д.Н. Анучина). – М.: Изд-во МГУ, 1993. – С. 8-16.

117. Иванов С.В. Сидячие человеческие фигурки в скульптуре алеутов // Сборник музея антропологии и этнографии XII. – М., Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1949. – С. 195-212.

118. Кинжалов Р.В. К истории американского отдела МАЭ // Сборник музея антропологии и этнографии XXXV. Собрание музея антропологии и этнографии АН СССР. К 100-летию образования первого Академического этнографического центра. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1980. – С. 166-172.

119. Корсун С.А. Североамериканское собрание Музея Адмиралтейского департамента // Открытие Америки продолжается (Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (кунсткамера). – Санкт-Петербург, 2001. – Вып. 3. – С. 146-154.

120. Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого. Краткий справочник-путеводитель. – Л.: Изд-во «Наука», Ленинградское отделение, 1967. – 65 с.

121. Музей антропологии и этнографии // Ганюшкина Т.И., Разумовская Р.С., Шеврина И.Ф., Стукалов В. (фото). – Л.: Изд-во «Аврора», 1973. Альбом фотографий. 30 с. текста, 132 с. – фото.

122. Окладникова Е.А. Кунсткамера и ее ранние Североамериканские коллекции // Курьер Петровской Кунсткамеры. – Санкт-Петербург, 1995. – Вып. 1. – С. 29-60.

123. Станюкович Т.В. Музей антропологии и этнографии за 250 лет // 250 лет Музея антропологии и этнографии имени Петра Великого. (Сборник музея антропологии и этнографии XXII). – М., Л.: Изд-во «Наука», 1964. – С. 5-150.

124. Смирнова Н.А. Этнографическое собрание института и музея антропологии // Вопросы антропологии. – 1976. – Вып. 53. – С. 178-186.

125. Шафрановская Т.К., Азаров А.И. Каталог коллекций отдела Австралии и Океании МАЭ // Сборник Музея антропологии и этнографии XXXIX. Культура народов Индонезии и Океании. – Л.: Изд-во «Наука», Ленинградское отделение, 1984. – С. 5-25.

VI. Меморіальні та пам'ятні місця (путівники, описи тощо)

126. Атлас Черниговской области. – М.: Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР, 1991. – 48 с.

127. Бояшов И.В. Центральный военно-морской музей. Детский путеводитель. – СПб.: Изд-во «Образование-Культура», 2000. – 120 с.

128. Зинько Ф. Музей моря. – Одесса: Маяк, 1968. – 64 с

129. Каплин П.А., Леонтьев О.К., Лукьянова С.А., Никифоров Л.Г. Берега. – М.: Мысль, 1991. – 479 с. (Природа мира).

130. Карта «Памятники монументальной скульптуры». Перечень.

Мемориальные доски «259. Г-3. Ю.Ф. Лисянскому. Наб. Лейтенанта Шмидта, 17».
// Ленинград. Историко-географический атлас. – М.: ГУГК, 1977. – С. 44.

131. Кулаков А.П. Морфотектоника и палеогеография материкового побережья Охотского и Японского морей в антропогене. М.: Изд-во «Наука», 1980. – 175 с.

132. Морской музей России. Путеводитель / Белик А.К., Голубев А.М., Краснопольский К.П., Курносов С.Ю. – СПб.: Издание Центрального военно-морского музея, 2002. – 80 с.

133. Музей морского флота СССР. Путеводитель / Антонов А.В., Мухин А.А., Потемкин В.Н. и др. – Одесса: Маяк, 1970. – 96 с.

134. Ніжин // Географічна енциклопедія України. В 3-х т. – К.: «Українська Радянська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1990. – Т.2. – С. 416.

135. Ніжин. 1000 років. Карта схема (поаркушева нарізка, зброшуровано, покажчик вулиць), 1999. – 11с. (вул. Лисянського).

136. Центральный военно-морской музей. Путеводитель // Азаров П.К., Кониц М.В., Москвин Н.В., Фатеев Н.А. – Л.: Лениздат, 1984. – 191 с.

137. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: «Українська Радянська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1990. – 1006 с.

138. Чернігівська область. Туристська карта. Стаття «Чернігівська область» с. 410-416. Легенда до карти і карта на с. 414-415. «56 Пам'ятники: ...морепоплавцю Ю.Ф. Лисянському, уродженцю міста...». Пам'ятник (фото) на стор. 414, підпис: «Пам'ятник Ю.Ф. Лисянському у Ніжині» // Географічна енциклопедія України. В 3-х т. – К.: «Українська Радянська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1990. – Т.3. (П-Я).

139. Шоходько В.С. Ніжинський краєзнавчий музей // Географічна енциклопедія України. У 3-х т. – К.: «Українська Радянська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1990. – Т.2. – С. 416.

140. The Artists' Necropolis /Author Yuri Pirutko. – Printing House №12. (план некрополя с обозначением могилы Ю.Ф. Лисянского).

VII. Інші матеріали (сувенірні видання тощо)

141. Всеволодов И.В. Беседы о фалеристике. Из истории наградных систем. / Предисловие Г.Ф. Кима. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. – 336 с.

142. Каталог поштових марок України 1992— 1999 рр. – К.: Держ. комітет зв'язку та інформатизації, 2000. – С. 101.

143. Описание старинных атласов, карт и планов XVI, XVII, XVIII веков и половины XIX века, хранящихся в архиве центрального картографического производства ВМФ / Ред. Р.П. Максимов. – Л.: Ленинградская картфабрика ВМФ, 1958. – 260 с.

144. Первое плавание русских кораблей вокруг света в 1803-06 гг. Сувенирный календарь на 1988 г. с портретами и датами жизни И.Ф. Крузенштерна и Ю.Ф. Лисянского.

145. Похлебкин В.В. Словарь международной символики и эмблематики. – 3-е изд. – М.: Международные отношения, 1995. – 560 с.

146. Ю.Ф. Лисянський (1773-1837) – видатний мореплавець, дослідник. Художник Штанько О.В., 1998. (Художній поштовий конверт). Державний комітет зв'язку України. УОПЗ «Укрпошта». Д.П. «Марка України». Держзнак, ПК «Україна».

Б. ДЖЕРЕЛА З МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

147. www.nlc-bnc.ca (посилання Copyright-Sources-Pathfinders and Passageways). Сайт Національної бібліотеки Канади.

148. www.janeresture.com/welcome.htm (Про острови Тихого океану).

149. www.nmfs.hawaii.edu/fieldcamp (Про острови Тихого океану).

150. www.neva2003.com (зноска NEVA 2003). Сайт Міжнародної морської академії. Біографія Ю. Лисянського.

151. http://www.fegi.ru/PRIMORYE/flot/flotl_2.html (Морські подорожі росіян, відкриття Америки).

152. <http://www.grinda.navy.ru:8101/sailship/human/lisjan.htm> (Біографія Ю. Лисянського).

153. http://www.allmuseums.spb.ru/mus_skulpt/general.shtml (Державний Музей міської скульптури – куди належать некрополі Александро-Невської Лаври).

154. <http://www.kargopol.atnet.ru:8101/Kargo/baranov.htm> (Діяльність О.А. Баранова).

155. <http://www.towns.ru/towns/kronshtadt.html> (Матеріали про Кронштадт).

156. http://ms-hist.on.ufanet.ru/main_h8.htm (Російська імперія. Хронологічна таблиця)

В. АРХІВНІ ТА ІНШІ ДЖЕРЕЛА

Матеріали, пов'язані з ім'ям Ю.Ф. Лисянського зберігаються у багатьох архівних установах. В Україні це Державний архів Чернігівської області та його Ніжинське відділення; у Росії – Центральний Державний архів літератури та мистецтва, Російський державний архів давніх актів (фонд Колегії іноземних справ); архів Центрального військово-морського музею та Центральний державний архів ВМФ у Санкт-Петербурзі та ін. Усі ці матеріали неодноразово використовували окремі дослідники (Є.Л. Штейнберг, В.В. Невський), тому у списку наведено лише матеріали, з якими автор мав можливість знайомитися особисто.

157. «Перечень документов о Ю.Ф. Лисянском, выявленных в ЦГАВМФ СССР. Короткий реестр с небольшими пояснениями» – 22 позиції. (Архів Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського).

158. «Письмо начальника экспедиционного отряда аварийно-спасательных, судоподъемных и подводно-технических работ Балтийского ордена Октябрьской революции морского пароходства Министерства Морского флота СССР Г.И. Волобуева директору Нежинского краеведческого музея В.С. Шоходько от 9 июля 1985 г. № 66-У с приложенным фото ледокола «Юрий Лисянский». (Архів Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського).

159. «Атестат капітан-лейтенанта, виписаний Ю. Лисянському 17 березня

1804 р. з власноручним підписом Олександра І» (Архів Ніжинського краєзнавчого музею імені Іана Спаського, фотокопія).

160. «Грамота від дворян Санкт-Петербургської губернії про внесення Ю. Лисянського до родовідної книги дворян на підставі грамоти, виданої йому у 1785 році. Грамота видана 30 жовтня 1817 р.» (Архів Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського, копія).

161. «Указ про відставку Ю. Лисянського з коротким переліком його службових досягнень, від 19 лютого 1809 р.» (Архів Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського, фотокопія).

162. «Герб роду Лисянських та його опис» (фотокопія з видання «Общий гербовник...», Т.Х., СПб., 1836, с.114).

163. Матеріали, надіслані авторові від Еліс Райзер, архівіста музею О.Баранова на о. Кадьяк, лист від 6 листопада 2002 р.

ДОДАТОК⁷²

1. Козлов, С. А. Путевые записки Ю Ф. Лисянского и И.Ф. Крузенштерна 1793-1800. Предыстория первого путешествия россиян вокруг света.: Историческая иллюстрация, 2007. – 303 с. : ил. – (Русский путешественник эпохи Просвещения. Т.3)

2. Лисянський Ю. Навколосвітня подорож на шлюпі «Нева» (1803-1806) – Київ: Темпора, 2019. - 384 с.: іл.

3. Лисянский Ю. Путешествие вокруг света на корабле «Нева» / Ю. Ф. Лисянский. – Москва: Эксмо, 2016. – 448 с.: ил. – (Великие русские путешественники).

4. Lisiansky, Urey. A Voyage round the world in the years 1803, 1804, 1805, and 1806 / U. Lisiansky. – Amsterdam: N. Israel; New York: Da Capo Press (Printed in Netherland), 1968. – 388 p.: портр., іл., карти. – (Bibliotheca Australiana; №42).

5. Lisianski, Jurij. Podróż dookoła świata w latach 1803, 1804, 1805 i 1806 na okręcie Newa / J. Lisianski; tłum. S. Rakusa-Suszczewski. – Warszawa: Wyd. Uniwersytet Warszawski, 2012. – 286 s.: карти.

6. Вокруг света с Крузенштерном: [архивные иллюстрации, созданные участниками первого кругосветного плавания россиян на кораблях «Надежда» и «Нева» под командованием И. Ф. Крузенштерна и Ю. Ф. Лисянского: альбом / составители: Алексей Крузенштерн, Ольга Федорова]. – Санкт-Петербург: Крига, 2005. – 287 с. : ил., портр., карт.

7. Голобуцький П. В., Зорька О.В. Перший у Росії навколосвітній мореплавець, нащадок українських козаків – капітан Юрій Лисянський / П. В. Голобуцький, О. В. Зорька // Слово Просвіти. – 2007. – 18/24 січня. – С. 14.

8. Морозова А., Чуйко В. Нове про родину Лисянських / А. Морозова, В. Чуйко // Сіверянський літопис. – 2004. – № 2/3. – С. 62–65.

⁷² Упорядники 2-го видання, відзначаючи важливу працю В.О.Шевченка з упорядкування бібліографії Ю.Ф.Лисянського, вирішили, не порушуючи структуру напрацьованого автором матеріалу, все ж таки внести доповнення до списку літератури, включивши до нього найголовніші та найважливіші публікації, що побачили світ від часу останнього виходу в світ видання у 2003 році. – Ред.

9. Морозова А. Нові документи про родину Лисянських / А. Морозова // Ніжинська старовина. – Вип. 3(6) – Ніжин, 2007. – С. 163–168. – (Ніжинознавчі студії № 3).
10. Сапон В. М., Шевченко В. М. Одіссея Юрія Лисянського. – Ніжин, 2012. – 38 с.: іл.
11. Мандрівник козацького роду. Ю.Ф.Лисянський – видатний український мореплавець і географ: до 240-річчя від дня народження видатного українського мореплавця Ю.Ф.Лисянського: біобібліогр. покажч. / Ніжин. держ. ун-т ім. М.Гоголя, Б-ка ім. акад. М.О. Лавровського; [упоряд.: Н.В.Мухомодєєва, О.Д.Кільдіватова, В.І.Манжай та ін.] – Ніжин: Вид-во НДУ, 2013. – 42 с.
12. Тлинкиты: Каталог коллекций Кунсткамеры / Автор-сост. С.А. Корсун, отв. ред. Ю.Е. Березкин. – СПб.: МАЭ РАН, 2007. – 272 с.: ил.
13. Эскимосы аляутиик: Каталог коллекций Кунсткамеры / Автор-сост. С.А. Корсун, отв. ред. Ю.Е. Березкин. – СПб.: Наука, 2010. – 464 с.: ил.
14. Алеуты: Каталог коллекций Кунсткамеры / Автор-сост. С.А. Корсун, отв. ред. Ю.Е. Березкин. – СПб.: МАЭ РАН, 2014. – 384 с.: ил.
15. Govor, Elena. Twelve Days at Nuku Hiva: Russian Encounters and Mutiny in the South Pacific / E. Govor. – Honolulu: University of Hawai'i Press, 2010. – 301 p.: ill., ports.

На фото: В.О.Шевченко (праворуч) та М.Г.Криловець (ліворуч)

СЛОВО ПРО АВТОРА КНИГИ

*Автором цієї книги є видатний український вчений **Віктор Олексійович Шевченко** (19.09.1949 - 05.03.2012) – картограф, фахівець у напрямках медико-географічного та комплексного атласного картографування: автор та розробник великої кількості карт і атласів в тому числі для учнів середньої школи та студентів. Відомий в Україні та за її межами, доктор географічних наук, професор, член,-кор.Української екологічної академії, академік Міжнародної московської академії дитячо-юнацького туризму та краєзнавства.*

В різні роки працював в Інституті географії НАН України, Київському Національному педагогічному університеті імені Михайла Драгоманова, Ніжинському університеті імені Миколи Гоголя, Київському військовому гуманітарному інституті, Національному університеті «Києво-Могилянська Академія» та Київському Національному університеті імені Тараса Шевченка. Людина з енциклопедичними знаннями, автор понад 500 наукових праць, з яких найвідомішими є: монографія «Медико-географічне картографування території України», посібники: «Загальна медична географія», «Центризм та центричність в географії», «Дивосвіт зображень», «Тричі перший: видатний український мореплавець та географ Юрій Лисянський» та ін.

Першим в Україні (1989 р.) , визначив географічний центр України (с.Добровеличківка Кіровоградської області), працював у складі Міжвідомчого Антарктичного Комітету (1992–1995), був представником України (з 1999 року) в Комісії з теоретичної картографії Міжнародної картографічної асоціації (ICA). підготував дев'ять кандидатів і двох докторів географічних наук, був членом і головою спецради з захисту дисертацій, членом експертної Ради з географічних наук і завідувачим науково-дослідною лабораторією геодезії, картографії та фотограмметрії в Київському Національному університеті імені Тараса Шевченка. За видатні наукові здобутки нагороджений золотою медаллю Виставки досягнень народного господарства СРСР у 1991 р., відмінник освіти України, був членом редколегій багатьох наукових видань і головним редактором журналу «Картографія та вища школа», учасником багатьох Всеукраїнських та міжнародних наукових конференцій, географічних з'їздів, членом журі студентських олімпіад з географії тощо. Віктор Олексійович цікавився й історичною географією. Він опублікував велику кількість наукових праць про Ю.Ф. Лисянського, Р.Ч. Фірова, С. Фокіна, Ю. Сенкевича, М. Міклухо-Маклая, Г.Л. де Боплана, П. Ширшова, Д.І. Менделєєва, М.Ф. Морі, Е. Кортеса, Е. Галлея, Й. Гете, Ф. Дрейка, Л. Бугенвіля, М. Бехайма, М. Фліндерса, В. Григоровича-Барського, М. Гоголя, О. Колчака, Р. Піррі, Д. Кантеміра та багатьох інших. Автор поетичної збірки «Уяви гра словами» (2012), котра побачила світ вже без автора, в якій розкривається ще одна грань його творчої особистості – віршування.

М. Г. Криловець,
доктор пед. наук,
професор, завідувач кафедри Ніжинського
державного університету імені Миколи Гоголя

Науково-популярне видання

Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського
Меморіальний будинок-музей Юрія Лисянського
Музей рідкісної книги Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

Шевченко Віктор Олексійович

Тричі Перший
ВИДАТНИЙ МОРЕПЛАВЕЦЬ
ТА ГЕОГРАФ
ЮРІЙ ЛИСЯНСЬКИЙ

Відповідальний за випуск:

Дудченко Г.М.

Упорядники видання:

Морозов О.С., Криловець М.Г

Підбір ілюстрацій та комп'ютерне верстання:

Морозов О.С.

Художнє оформлення палітурки:

Кучеренко О.Є., Андрющенко О.Ю.

ПУТЕШЕСТВІЕ ВОКРУГЪ СВѢТА

въ 1803, 4, 5, и 1806 годахъ,
по повелѣнію
ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА

АЛЕКСАНДРА ПЕРВАГО,
НА КОРАБѢ
НЕВЪ,
подъ начальствомъ
Флота-Капитана лейтенанта, Визъ-Капитана
1-го ранга и кавалера
ЮЗЪ ЛИСИЙСКАГО

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ.
САНКТ-ПЕТЕРБУРГЪ,
1812. АРЕХСІЕРА,
Т